

124
2

उत्थ

“संक्षेपशारीरकटीका”

Samksh Shariirak Tika

X 124

2

सहस्रशरी

मधु

९

श्रीगणेशायनमः॥ १॥ शं ॥ सत्यं ज्ञानमनंतमहयसुखं यद्गुह्यं गत्वा गुरुं मत्प्राप्तं समाधिभिर्मुनिवैरोक्ष्यायसा
क्षात्कृतं ॥ जातं नंदतपो बलान्नदस्वित्वा नंदाय दंदा वने वे रां वा दयति इ सुंदरमुखं वंदे रविंदे क्षरां ॥ १॥ श्रीरामवि

॥ शं ॥ अतज्जडविशेषिरूपमंतत्रयमलंबं धैः श्विता विरुद्धं ॥ अतिनि
कटमविक्रियं मुशरेः परमयदं प्रशायादभिष्वीमि ॥ १॥ ॥ ॥

श्वेष्वरमाधवानां सुशाम्यपादांबुजपुण्यपां सून ॥ तेषां प्रभावादहमस्मियोग्यः शिलापि चेतन्यमलं धनैभ्यः ॥ २॥
पूर्वाचार्यवचोविचार्यनिश्चितं सत्संप्रदायाध्वना हि त्वोत्तमं स्वल्पमार्गमागमगिशंतात्यर्यपर्याप्तं ॥ विच्छिद्यार्थविभाग

७ कथनीयं नान्यदा अत्राप्तकालत्वात्। एवमिहोचितक्रमेणैव त्वं पदार्थस्तत्पदार्थस्तदैक्यं चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थस्त्वयः श्लोकाः प्रमाणा मधु.

संक्षेपशरी.

२

ययं श्रीमच्छाशिरकशास्त्रस्याद्यचतुःसूत्रीस्यानीयं। तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याधिकाशेषु इत्वं पदार्थो जिज्ञास्य ब्रह्मभे
दान्वययोग्यः प्रतिपादितः। तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वाद्यध्यासरूपबंधनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोः ब्रह्मणि जिज्ञासानस्या
त् अन्यज्ञानादन्यत्राध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः तस्मान्नयोरनन्यत्वमेव। द्वितीयसूत्रे च जगत्कारणत्वं प्रदर्शनव्याजेन त
त्पदार्थोऽपि पुद्गलत्वं पदार्थभेदान्वययोग्यस्तदस्य लक्षणास्वरूपाभ्यां प्रतिपादितः। चतुर्थसूत्रे च तयोरेक्यमेकांतिकं प्रति
पादितं। एतावदेव शास्त्रस्य प्रमेयत्वं पदार्थस्तत्पदार्थोऽखंडवाक्यार्थश्चेति। एतत्प्रमाणांतु तत्त्वमस्यादिवेदांतमहाक्यरू
पं शास्त्रं। तच्चोक्तं शास्त्रयोनित्वादिति तृतीयसूत्रे। अत्रार्थक्रमस्य पाठक्रमादुल्लेखत्वात् तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्व्यत्यासोद्भवः
प्रमेयोद्दिष्टे किमत्र प्रमाणा मिति जिज्ञासायां प्रमाणां प्रतिपादनार्थस्तच्चतुर्थः श्लोक एतावता हि शास्त्रस्य विषयप्रयो

तः प्रकरणा न्युद्दिष्टं तत्त्वं २४ कुर्वे संप्रति सारसंग्रहमिमं संक्षेपशरीरके ॥ ३॥ हित्वा हेयमुपादेयमुपादायविचारतः ॥ प्रायेण
वैदीकानामिदार्थः २ प्रकटीकृतः ॥ ४॥ विशेषाद्विष्वेदस्य प्रत्यक् विष्णोश्चरद्वयोः ॥ व्याख्यानं प्रद्वयालेखिगुरूणां तोहिने
गुरू ॥ ५॥ तत्र श्रीमच्छरीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञास्ये निर्विशेषब्रह्मविबोधनीये प्रासंगिकमुमुक्षु
जिज्ञास्यसविशेषब्रह्मोपासनावाक्यानेकविधविचारविशिष्टतयादु एव बोधतामाकलय्य तद्विषेयपरित्यागेन मुमुक्षु
जिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्मशास्त्रतात्पर्यविषयीभूतमनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षुब्धबोधाय संक्षेपशरीरकार्येन प्रत्येकं
थेनाविष्णुकारककुराया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः ॥ अतएव मुमुक्षुजिज्ञास्यप्रासंगिकसविशेषब्रह्मविचारपरित्यागरूपसंक्षे
पविशिष्टं निर्विशेषब्रह्मविचारात्मकं शरीरकशास्त्रमेवैतदिति संक्षेपशरीरकमिति समाख्यास्य युक्तैव ॥ तत्राद्यं प्रत्येकं चतु

३

सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यनुसारेण न पुंसकस्तिंगशब्दप्रयोगेनेप्रथमश्लोकः सेयं देवतैस्तैत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीस्तिं
 गशब्दप्रयोगेण द्वितीयः श्लोकः स एष इह प्रविष्ट एषैत आत्मानं यं यमृत इत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुष्ट्रिं गशब्दप्रयोगेण तृती
 यः श्लोकः एतेन सर्वेऽपि ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः । अक्षरार्थस्तु । मुशारेर्जगदुपद्रवकारिमुशद्यसुरसंहरणाञ्ज
 गत्यालयितुः श्रीविष्णोर्जगत्कारणमाया सत्त्वांशप्रतिबिंबवैतन्यात्मनोऽंतर्यामिणाः परमं मायाकल्पितजगत्कारणत्वादित्यस्यैव
 न सर्वोक्तं विंबं भूतं पदं स्वरूपं उपाधेः प्रतिबिंबयस्यातित्वेन विंबे स्वधर्मकस्य कत्वात् विंबेष्वप्यस्ये अज्ञानप्रतिबिंबितजीववै
 तन्यप्रतियोगितया विंबत्वेन व्यवहियमाणस्य विष्णोः परमं पदं विंबप्रतिबिंबकस्य नाप्यन्यं निरुपाधिस्वरूपं विंबे तमो निपतिते
 प्रतिबिंबके वेसादिनेष्वस्य द्वैरूपं वक्ष्यति परमत्वं चापरमत्वापादकोपाधिरहित्येन पदत्वं चाविधातिशेधानां न यामसर्वपद

जनसंबंधाः प्रतियारिता भवन्ति अतएव ब्रह्मणो रेकत्वमेव हि विचारपुरस्सरशब्देदांतवाक्यप्रमाणाद्विज्ञातं प्रयोजनं शास्त्रे एतदेवोपे
यं० उपायस्तद्विविधो विषयस्त्वं पदार्थस्तत्पदार्थश्चेति तस्य चाज्ञातत्वमात्रेण वेदांतप्रमाणाविषयत्वं अज्ञातत्वमिथ्याविज्ञातत्वा
भ्यां विचारविषयत्वमिति विवेकः परार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थरूपरूपविषयकथनपुरस्सरं वाक्यार्थरूपप्रयोजन
कथनं क्रमेण कृतं चतुर्थे तु शास्त्रेण समंततोः संबंधः प्रतियारितः। एतावता हि संक्षेपेण कृतं शास्त्रार्थसमाप्तिः परपरविधयोः प
र्यवसानात्तथा च प्रकृतिः द्वे विधे वेदितव्ये इति हस्ययद्ब्रह्मविशेषं इति परां चेवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदे यजुर्वेद इत्यादिना षडंगवेदवतु
ष्टमात्मकं शब्दब्रह्म परविधाविषयत्वेन आख्यायाः यथा यथा तदस्मिन्माधिगम्यत इत्यादिना परंब्रह्म परविधाविषयं दर्शयति। स्प
तिश्च द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यदित्यादि उतरग्रंथस्तस्यैव प्रपंच इति द्रष्टव्यं। संग्रहविवरणाभ्यां शिष्यबोधस्योद्देश्यत्वात्। तत्र

सहो. श. गी. वेजघन्यवतिकल्पनाचनिरस्ता। एतादृशभगवत्कृतौ चतुर्भक्तिरेवासाधारणांकरणमित्याह प्रणयादिति। प्रणयः
 ४ यशःप्रीतिर्भक्तिरित्यर्थः। साहिस्वरसतः परमानंदरूपे परमात्मनि समुद्धतसंतीधारा संततिरूपामनोवृत्तिर्भगि
 रतिभक्तिरित्युच्यते। तथाचाविद्येन सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्त्यादिद्वारेण परं निष्प्रेयसंलभ्यते। यस्य देवे पराभ-
 क्तिर्यथा देवो तथा गुरोः। तस्यैते कथितास्तथाः प्रकाशं ते महात्मन इति श्रुतेः भजतां प्रीतिपूर्वकं। ददामि बुद्धिं
 गंतमिति श्रुतेः ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यंतशयाभावश्चेति योगसंज्ञा च। निर्गुणोऽपि ब्रह्मणि भक्तिरूपपथ
 त इति व्याख्यातं भगवद्गीता सुचतुर्विधा भजंते मामित्यादिना अभिष्यवे प्रकृत्या यानये सृष्टादृष्टिभंगदोषा
 च न प्रकृत्यो न यः प्रणय इति व्याख्यानमुपादेयं। तत्र निर्विशेषे चरुनिजगत्त्वेन जीवत्वेन परमेश्वरत्वेन च
 प्राप्तां विक्रियां निषेधत्यवि॥

नीयत्वेन स्वरूपस्य द्रव्यं । तद्विज्ञोः परमं यदमिति श्रुतेस्तदतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मेति श्रुतेश्च । अत्र वक्ष्यं तत्र
यमांताभ्यां तत्पदस्य वाच्यं लक्ष्यं च त्वं पदलक्ष्याभिन्नान्वययोग्यं दर्शितं । अत्र च हर्हिर्हरितीयाया निरुद्धचित्तेरपि स्मृतः अ
विच्छेदापि संस्यष्टोदहृत्येव हि पावक इति स्मृतेः सर्वो यद्रवकारिमुशयसुरारित्वेन भगवत्स्मरणाख्यं मंगलमाचरंस्तत्पदाभीष्ट
वलक्षणं मंगलांतरमाचरति । अभिष्वीमीति अभितः स्तोमीत्यर्थः । तुरूक्तश्च यमः सार्वधातुक इत्यनेन विभाषयेडागमः
अत्र निर्विशेषे ब्रह्मणि गुणा विशिष्टगुणमिधानलक्षणौघाः स्तुतेरसंभवात् स्तवीमीति निदिध्यासनेन अभितः प्रत्यगाभि
न्नतया आभीष्टेण वा तदेकाग्रोस्मीत्यर्थ इति केचित् । तत्सूक्तिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणाय ग्रंथं करोमीत्यनेन आनंदो विषयानु
भवो नित्यत्वं चेति संति धर्मा इति टीकोक्तेरकस्मितधर्मस्य काव्यनुपपत्तेः कस्मितसत्त्वादिधर्मपुरस्कारेण गुणा कथनरूपा
स्तुतिर्मुख्येव निगुरोर्पि वस्तुनि संभवतीति तु तत्त्वं अतोऽस्त्वने निदिध्यासनप्रतिज्ञाग्रंथकरणारंभप्रतिज्ञा मुख्यवृत्तिसंभ

क्रियमिति । जगति जन्माद्या विक्रियाः जीवे जाग्रदाद्या ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया माध्याप्रस-
क्ता निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथानसंभवतीति तदविक्रियं । एतेन सर्वविकारशून्यत्वात् सर्वे दि-
द्याग्राह्यतानूपासक्ष्मतासर्वोपाधिसंबंधशून्यतानूपा नित्यमुक्तता च दर्शिता । एवं सामान्य-
तः सर्वविक्रियाशून्यतामुक्त्वा विशेषेण प्याह । अनृतत्वादिना । अत्राऽनृतविरोधिपरमार्थस-
त्यमवाध्यं । अतविरोधिस्वप्रकाशज्ञानं नृपं सर्वस्य नृपं सर्वानुस्यूतसत्मात्रं । अंतत्रयविरु-
द्धं । अंतानां देशकालवस्तुपरिच्छेदानां यत्र यंतद्दिरुद्धं । देशपरिच्छेदोऽयं ताभावस्तदप्र-
तियोगित्वेन विभु कालपरिच्छेदो च ध्वंसप्रागभावौ तदप्रतियोगित्वेन नित्यं । वस्तुपरिच्छेद-
श्चान्योन्याभावस्तदप्रतियोगित्वेनाऽद्वितीयं । एतेन प्रपंचधर्मीणामनृतत्वजडत्वव्यावृ-
त्तनूपत्वाऽविभुत्वाऽनित्यत्वसद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । मलबंधनदुःखताविरुद्धं

मिति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः। मलः कर्तृत्वभोक्तृत्वागादिलेपोऽशुद्धिस्तद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपश्च
न्यं शुद्धं। वं धनं धर्मा धर्मतत्फलसंबंधस्तद्विरुद्धं मुक्तं दुःखताविरुद्धं परमानंदरूपं ननु तदाश्रयः
नापि दुःखरूपस्तदाश्रयो वा। जीवो हिरागादिमलधर्मा धर्मादिवंधने न सुरवदुःखं श्रयत्वेन च प्रसिद्धः
अति निकटमितीश्वराद्यावृत्तिः। वादिभिर्हि पराग्रूपः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः। इदं त्वतिनिकटं
साक्षादपरोक्षं प्रत्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः। एतेन सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म। तदेतद्ब्रह्म
पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं सदैव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं नित्यविभुं सर्वगतं सुसहं
विमुक्तश्च विमुच्यते न वदुते कर्मणि नाकनीयान् शुद्धमपापविदुः एष एव परम आनंदः
यत्साक्षादपरोक्षं ब्रह्म यत्प्रात्मा सर्वतः। अयमात्मा ब्रह्म न जायते म्रियते वा विपश्चित्। निष्क
लं निश्चिंतं शान्तं निर्विकल्पं निरंजनमित्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादित्तत्तद्भापो हेतुना खंडे प्रत्यग
मिन्नं ब्रह्म मुमुक्षुजिज्ञास्यं प्रतिपादयति। ननु सत्यत्वादित्त्वेण तस्य निर्विशेषत्वेन सर्वधर्मा

त्वजीवत्वानि. अनुयोगित्वेन प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीव जगद्भेदो जीव परस्परभेदो जगत्प
रस्परभेदो जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः पंचविधो भेदस्तत्र च कलुषीकृतोऽकलुषोपिकलुषः कृतोऽ
ध्यारोपितरोषेणऽसकल्पताभापादितो भूमावाहुल्यस्य सतादकलुषीकृतभूमाभावः सद्भा
वोयस्याः सा तथा । जगज्जडत्वात्स्वतृपणैव कल्पितं जीवेश्वरोत्तु चैतन्यतृपत्वात्स्वतृपणसत्यो
केवलमेकस्मिन्नेव चैतन्ये विंदप्रतिविंदोदिभावेन जीवत्वमीश्वर त्वंच कल्पितमिति बोधितुं द्वयोः
प्रयोगः चित्तेर्भावो न कलुषीकृतः सर्वभासकत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात् । किंतु तद्देहकल्प
नया तदपरिच्छिन्नत्वत् पोभूमेव कलुषीकृतः पूर्णत्वेन प्रकाशमानत्वात् तदुक्तं वातिके
तस्यैकमपि चैतन्यवदुधाप्रविभज्यते अंगारकितमुत्पातवारिशो रिबोदकमिति भूमाभा
वइति व्याख्यानं नुपादेयं वहो भविष्य भूमशब्दवाच्यत्वेन भावशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । कलुषी

ध्व

६

नाधारत्वादिति प्रतिपादितं भवति । सर्वविशेषाणां च समुच्चयमेकेन श्लोकेन वक्ष्यति । नित्यः शुद्धो
बुद्धमुक्तस्वभाव इत्यादिना । अत्र प्रथमं न गणह्यवता पुष्पिताग्रायेन छंदसा दुर्लभमेव कविरीत्या
पिमंगलमाचरितं । प्रकारादिपदचतुष्टयोपन्यासश्च श्लोकग्रंथकरणकोशले प्रदर्शनाय । प्रण
वप्रथमावयवोच्चारणेन मंगलातिशयाय च अइति ब्रह्म । प्रकारो वे सर्वविगिति च श्रुतेः ॥ १॥ ॥
एवं जिज्ञास्य ब्रह्म प्रदर्शनेन प्रथमसूत्रार्थोद्दिष्टिः । तः परं द्वितीयसूत्रार्थः प्रदर्श्यते । पूर्वजिज्ञा
स्यमाणं जीवधर्माणं ईश्वरधर्माणं चापवादोद्दिष्टिः स चाध्यासोपमंतरेण न संभवति । प्रस
क्तस्यैव प्रतिषेधाद्व्याहृत्य भिन्नेत्याधारोपमाह । स्वाज्ञानेति । स्वस्य स्वास्मिन् यदज्ञानं स्वाश्रयाय
षयकमविद्यामायाशदितमनादिभावरूपमनिवर्त्यमावरणविक्षेपशक्तिभेदज्ञानं तेनावरण
शक्त्यात्मस्वरूपभावंतिरोधाय विक्षेपशक्त्या कल्पितान्यध्यस्ता नित्यानिजगज्जीवपरमेश्वर

प्रत्यक्चिदितिरिति. प्रतीची जीवेश्वरविभागरहिताचिदितिः स्वप्रकाशशक्तिः सा भुवनस्याऽज्ञा
 नसहितस्याऽध्यस्तस्याकाशादिप्रपंचस्य विवेकस्य योनिरज्ञानद्वारोपादानं. एकेव योनिर्न
 द्वितीयस्यापेक्षा. सत्यत्वेनाज्ञातत्वेन च तस्या एवाधिष्ठानत्वापपत्तेः. तथा च वक्ष्यति. आश्रय
 त्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचिदितरेव केवलेति. वार्तिकं च. आत्मा कार्यतिदेवस्याद्यदाद्यं
 प्रतिकारणमिति. सा च विजयते. परमार्थसत्यस्वप्रकाशपरमानंदरूपत्वे. न सर्वोत्कृष्टा
 भवत्यतस्ता प्रत्यस्मिन् प्रणत इति ध्वन्यते. तस्मादेव मध्यारोपसंभवादन्तु ते जडविरोधीत्यादि
 तातदपवादो युक्त एव. भुवनेकयोनिरितितदस्थलक्षणं. प्रत्यक्चिदितस्वरूपलक्षणमिति
 विवेकः एतेन मिथ्याप्रपंचोपादानत्वेन तत्पदवाच्य निरूपणाज्जन्माद्यस्य यत इति व्याख्यात
 ॥२॥ एवं त्वपदार्थतत्पदार्थचविषयमुक्ता प्रयोजनकथनाय वाक्यार्थमाह प्रत्यगिति ॥

रिति ३

करणेन किं भूमानाश्रितोनेत्याह स्वाभाविकेति. भूम्नः कलुषीकरणं हि परिधिर्न त्वोपमात्रम्
नतु स्वतृपहानिः आशेषेण वस्तुसन्तानपायात्. यत्र यदध्यस्तं तत्कृतं तदोषेण गुणेन वाऽ. एवमात्रेण
पिसनसंबध्यत इति न्यायात् स्वाभाविकी नित्यसिद्धा ध्याससहस्रेणाप्यपनेतुमशक्या स्वमहि
मस्थितिः स्वतृपादेऽप्रच्युतिर्यस्याः सा तथा. तथा विमर्षाध्यासकारणस्याज्ञानस्यानारोपित
त्वात्तेनैव द्वितीयेनाद्वितीयत्वतृपो भूमा कलुषः कृत इत्यत आह. अस्तमो हेति. अस्तोऽध्यस्तोऽ
परमार्थसन्मोहोऽज्ञानारथेयस्योऽसौ तथा. अज्ञानाध्यासस्याप्यज्ञानमूलत्वादनादित्वाच्च
नात्माश्रयादिदोषप्रसंगः. तदुक्तं वार्तिके. अविद्यास्येत्यविद्यायामेवाऽसिद्धा प्रकल्प्यते.।
ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयनकथंचनयुज्यते इति. ननु अज्ञानाध्यासस्य किमधिष्ठानं. न जीव ईश्वर
रावो. तयो रध्यासपरिनिष्पन्नत्वेनान्यान्याश्रयात्. नापरस्तदनिर्तृपणादित्याशंक्याह.

विपरमार्थतो हेतु रहितमित्यक्षरार्थः एवमसत्यः सर्वथा बाधितः पराग्रूपेणाहमिति व्यपदेशान्न
 त्वेन प्रत्यग्रूपाऽभेदो यस्मिन् तं साक्षादपरोक्षमित्यर्थः प्रतीचोऽद्वितीयाच्युताभेदाबाधफलं प्रक्ष
 णेति। अच्युतस्यापरोक्षप्रत्यगभेदो धफलं प्रसत्येति विवेकः। ननु प्रक्षेपकारणविभागस्य
 प्रमात्रादिशून्यस्य प्रमाणभावादसिद्धिः प्रमाणभ्रूपगमे च कार्यकारणविभागापत्तिरित्यात्राक्याह प्र
 त्यक्प्रमाणकमिति। प्रत्यक्स्वरूपमेव प्रमाणं यस्मिन् तं स्वप्रकाशचेतन्यरूपतया स्वभिन्नमाना
 नपेक्षेस्वत एव सिद्धमित्यर्थः। एतेनारं वडवाक्यार्थकथनान्तत्तुसमन्वयादिति व्याख्यातं० वसंतति
 लकावन्त॥ ॥३॥ ॥ एवं त्वपदार्थस्तत्पदार्थोऽखंडवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेयमुक्तं। अर्धना
 तत्प्रमाणं वेदांतवाक्यं ह्ययितुं निरिष्यत्वेदाभिमानिनी वाग्देवतां प्रणमति० ओत्पत्तिकीर्ति० शास्त्र
 योनित्वादिति सूत्रेह प्रथमेव एकेन ब्रह्मणे वेदोपादानत्वं द्वितीयेन तु व एकेन ब्रह्मणे तस्य प्रमाणं

प्रत्यंचमिति त्वंपदार्थः अच्युतमिति तत्पदार्थः। एकमिति तयोरगोले मेकं वाक्यार्थः। तमहं श्र
वणदिपरिपाकवशात्स्थितप्रज्ञः नित्यं सर्वदा प्रणतोस्मि। देहं द्रियादिप्रतिभासावस्थायां प्रह
भवेन पूजयामि० तनुकथमेकत्वं मुख्यं सत्यज्ञानाद्यपुनस्तत्तानेकशब्दप्रतिपाद्यत्वादित्यत
आह चेतन्येति वाच्यार्थे भेदप्रतिभासेऽपि चेतन्यमात्रस्यैव परमार्थानौपाधिकस्वभावस्य ल
क्ष्यत्वान्नैक्यविरोध इत्यर्थः। चेतन्यमात्रमेव परमार्थोऽत्यन्ताऽबाध्यः परमानंदरूपत्वेन पर
मप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः स्वतृप्यस्य तमित्यक्षरार्थः। ननु जीवस्य काय
कारणदिविभागवत्वेन साहित्यात्वाद्दीश्वरस्य च परोक्षत्वेन परात्कात्कथं तयोरैक्यमिति तत्रा
ह प्रक्षीणेति। असत्येति च। प्रक्षीणः प्रज्ञानेन बाधितः प्रमात्तत्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वादिरूपः का
रणविभागो हेतुफलसंतानो मायाकाशादिप्रपंचो वायस्मिन्नन्तनिर्विभागः संसारदर्शयामि

दर्शितं तदुभयमप्यनेन प्रदर्श्यते. विश्वः सर्वो विप्रपञ्चो विवर्तोऽतत्त्वतोऽन्यथा भावः कारणसत्ता
या सत्तावान् कारणप्रकाशेन च प्रकाशवान्यस्य स सर्वसत्ता स्फुटिप्रदः परमात्मा विश्वविव
र्तः स एव हेतुरुपादानं यस्याः सर्वप्रकाशानन्ताक्तिमत्परमेश्वरोपादानकत्वेन सर्वप्रकाशान
फलयोगिन्याः अखिलवस्तूनामिक्षक्षीरादिमाध्यादीनामपि प्रकाशनेनानाविधाभिर्वृत्ति
भिरोत्पत्तिकीप्रकृतिमाशक्तिः प्रतिपादकतानूपा. प्रतिपत्तिनूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञा
यिततर्ककुशलेषु स्यादेव लक्षणया वाचस्ताकथमेतस्या ईदृशसामर्थ्यमिति चिंतयितुमशक्यो
नूक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं न मामीति सर्वप्रकाशानन्ताक्तिमत्परमेश्वरोपादानत्वे वेदस्य सर्व
प्रकाशानसामर्थ्यहेतुरिति प्रथमवर्णकार्यः. शेषः परार्थः. न शेषोऽशेषः सर्वपुरुषार्थस्तादृशं सर्वशे
षिभूतवस्तु परमाथ सद्यद्भूततत्प्रकाशनेतदाकारवृत्त्युत्पादने न तदज्ञानावरणपनयेयस्याः

वेदलक्षणयावाच्योत्पत्तिकीशक्तिः कार्यवशेनब्रह्मसाक्षात्काराख्यकार्यलिङ्गेनविज्ञायते० की
 दृश्याः विश्वविवर्तस्यरुत्तमप्रपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः एतदिति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृज
 मिति मनुष्यानिंदवइति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहा नाशवइति स्तोत्रं विश्वानीति शास्त्रमभि सो
 भगेत्यन्याः प्रजाइति छंदोग्यब्राह्मणश्रुतेः । प्रजादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयं भुवा ॥ आ
 हो वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः इति । नामरूपचभूतानां कर्मणंच प्रवर्तनं । वेदशब्देभ्य एवा
 हो निर्ममे समहेश्वर इति च मनुस्मृतेः । शब्दइति चेन्नोतः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्या मिति सू
 त्रश्रुतिस्मृती एवैते प्रत्यक्षानुमानशब्दाभ्या मुक्ते । ननु यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सदे
 ति सर्ववागगोचरत्वश्रुतेः कथं तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राह अचिंत्यशक्तिमिति
 तानमामीति च पूर्ववत् । यथाचलक्षणया चामुरव्यवस्था बोधयाभावेपि स्वतएव वा षड्विधतात्पर्य

दर्शितं तदुभयमप्यनेन प्रदर्श्यते. विश्वः सर्वो विप्रपंचो विवर्त्तोऽतत्त्वतोऽन्यथा भावः कारणसत्ता
या सत्तावान् कारणप्रकाशेन च प्रकाशवान्यस्य स सर्वसत्ता स्फुटिप्रदः परमात्मा विश्वविव
र्त्तः स एव हेतुरुपादानं यस्याः सर्वप्रकाशान्नशक्तिमत्परमेश्वरोपादानकत्वेन सर्वप्रकाशान्न
फलयोगिन्याः अखिलवस्तूनां मिक्षक्षीरादिमाध्यादीनामपि प्रकाशनेनानाविधाभिवृत्ति
भिरोत्पत्तिकी अकृत्रिमाशक्तिः प्रतिपादकतानूपा. प्रतिपत्तिनूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञा
यिते तर्ककुशले र्यस्यो वेदलक्षणगयावाचस्ता कथं मेतस्या ईदृशं सामर्थ्यमिति चिंतयितुमशक्यो
शक्तिः प्रभावो यस्य ता महांतमामीति सर्वप्रकाशान्नशक्तिमत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्व
प्रकाशान्नसामर्थ्यहेतुरिति प्रथमवर्णकार्यः. शेषः परार्थः. न शेषोऽशेषः सर्वपुरुषार्थस्तादृशं सर्वशो
षिभूतं वस्तु परमाथ सद्यद्भूतं तत्प्रकाशनेन तदाकारवत्युत्पादने न तदज्ञानावरणपनयेयस्याः

नैश्वर्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यं विश्वप्रभोः सर्वप्रणसितुमर्षास्माद्गतः पवतइत्यादिश्रुतिस्ति
 दस्ययस्यैव निरंकुशमप्रतिहतं प्रभूत्सोयं विश्वकृद्भिन्नतदेभावादिकृत्स्नप्रपंचकृद्भगवानेव
 विद्मेश्वरः श्रीगणेशरूपेणावतीर्णो विजयते. सर्वेत्किंषेणवत्तमानोस्माननुग्रहलालित्यर्थः। तस्या
 भक्तविष्णुकारिणोपिभक्तविघ्ननिवारणायवतारे हेतुर्विश्वहितेरतइति कृपेवतस्यावतारेकार
 णमित्यर्थः। तस्यसर्वान्प्रत्येकरूपत्वेपितद्भजनाभजनयारेवविषमफलस्वभावत्वान्नवेषम्यनेष्टेय
 प्रसंगइतिभावः। शाङ्ख्यविक्रीडितवृत्तं॥५॥ अतः परं सूत्रभाष्यवार्तिककारानुरूपवर्कमेणपू
 जयतिविभिः। तत्ररत्नकररूपकेणभगवंतंव्यासविष्णुवतारसूत्रकारप्रथमगुरुं स्तोति. वाग्विस्त
 रइति। व्यासएवपयोनिधिः महत्त्वगंभीरत्वपवित्रत्वस्वधत्वादिसाम्यात्. तस्यचपयः स्थानीया
 वेदाएवद्रष्टव्याः। वाचांतरंगत्वोक्तेर्यसिद्धान्तेनवेदयसनगुणोपन्यासाच्च० दृष्टमात्राः पुनंत्येतेराजा

लिङ्गोपेतोपनिषन्निर्विशेषमपि ब्रह्मबोधयति तथा विस्तरेण स्पष्टतरमुपरिष्ठात्प्रदर्शयिष्यते
तेद्वं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदांतवाक्यमेव प्रमाणमिति द्वितीयवर्णकार्थः । एवं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यारथ्यवि
षयेण समंप्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धो वेदांतो नादृशितः वेदांतवच्चतुर्लक्षणमीमांसा
रव्यज्ञास्त्रस्य शास्त्रवत्तत्प्रकरणस्यास्येति दृष्टव्यं । इद्वज्जोपेद्वज्जोपजातिवृत्तं ॥ ॥४॥ ॥
चतुःस्त्यर्थकथनेन मंगलं ४ अथ विघ्नेश्वरं प्रसादयति प्रारंभादिति । यश्चेत्प्रसन्नहृदयो नु
ग्राहकस्तदातिरश्यामपि स ग्रीवत्तु मत्प्रभृतीनामारंभाः अभिमतक्रियोद्यमाः फलिनः फला
व्यभिचारिणः सातिशयफलावाभवन्ति । नित्ययोगेति शायनेवातद्वितः । नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा
विश्वसृजो ब्रह्मणोपि किमुतान्येषां प्रलभत्यर्थमपियेफलोपायविषया उद्यमास्ते विफलताय
र्थं तां शान्ति । ब्रह्मणोप्यभिमतभंगो वत्सादुरणो दोस्मयते अतः एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मि

निरस्ता निर्मूलिता दुष्टतर्का एवमालिङ्ग्य हेतुत्वात्कलंकाश्च तन्मग्नानां पुनरुत्थानां संभवात्पंकाश्च
यस्याः सा सर्वदुस्तर्कदोषनिरासेन स्वतात्पर्यविषयी भूता र्थसमन्वितत्वेन प्रकटासीत्तत्राकरसर्वक
ल्पाणकरं भगवद्वतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं नमामीति संबंधः । जेमिन्यादिभिर्हि कर्मकांडमेव स्वा
र्थसमन्वितं कृतं उपनिषदस्तु स्वाथत्त्रिच्यविताः केचित्च भेदविलयवादिभिरुपनिषदः स्वार्थस
मन्विताः कृताः कर्मकांडं तु स्वाथत्त्रिच्यवितं । भगवताद्यासेन च विविदिषावाक्यं विचारयता
यद्यपि कर्मकांडं ब्रह्मकांडं योस्तुल्यमेव प्रामाण्यमंगीकृतं । तथापि तावन्मात्रेण न स्वार्थसमन्वि
तताः केचित्सूत्रं व्याचक्षाणो भर्तृप्रपंचादिभिर्भेदादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनात् । श्रीभगवत्सू
त्र्यपादेस्तु व्यावहारिकत्वेन कर्मकांडं प्रामाण्यप्रवृत्त्यादिव्यवस्थाप्य वेदात्तानां तात्त्विकसुद्धौ
तत्परत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्वं कृत्स्नवेदस्य संपन्नमिति मोहमातिशयं दर्शयितुं य

भिष्कर्महादधिरिति स्मृतेः । सनः पुनातु पापमलरहिताङ्करो विलिखतं यस्य वेदपयसः श्रीया
सपयोधे वचो वेदलक्षणायाये विस्तरास्तत्तच्छाखाभेदास्तएव वृद्धतस्तारगाः विस्तरवृद्धाभ्यां संक्षि
प्तावाक् । वेलायास्तीरस्य तटप्रांतदेशस्तस्यैव तारंगवेगावसानभूमित्वात् वस्तुनिबलात्मेक्येतत्त्वो
धः शिष्याणामिति शेषः । सूत्रकारस्य वाक् प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपरति सिद्धेयु
क्तस्य तटत्वं त्वंपरार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्यार्थनिर्णये तदुपयुक्तप्रेमयस्थितिषु च येन का
णप्रसरणप्रकारास्तएवोपादेयत्वतस्तत्प्रकारकत्वसाम्याद्रत्नानि । एतेन पद्मरागेन्द्रनीलादि
विविधवेलक्षणेयवत्तर्काणामपि विविधवेलक्षणेयं सूचितं । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसा
वितिसङ्ख्यार्थः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ॥ ॥ ॥ ॥ सत्संप्रदायेन भाष्यस्य कत्तरि शंकराव
तारं श्रीशंकराचार्यप्रणमति । वक्तारमिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्यासरस्वती वेदलक्षणा

गुरुस्तुतिशेषत्वेनयेप्रस्तारितेप्रात्मनःकृतार्थत्वनिरवद्यकीर्तिर्विताभ्यांप्राप्तमात्मनःओदुत्यमपा
 करोति. गुरुचरणेति. अनेककल्याणगुणार्णवस्यगुरोश्चरणसरोजयोर्महासौभाग्यशास्त्रिनोः
 सन्निधानादनेकगुणार्णवयोग्यादपि वयं तच्छिष्याः सर्वेप्यस्यगुरोर्गणैकलेखामेवभजामोननुब
 द्धतरं स्वायोग्यत्वात् स्तुतावेकमपिप्रयोज्यमित्यस्येतिनविरुध्यते स्वायोग्यत्वेनबहुप्राप्तयसंनिधा
 नेष्वल्पग्रहणेदृष्टान्तमाह अपिमहतीति. चतुःषष्टियोजनविस्तृततयाऽतिविपुलेशुद्रोहाख्येसप्त
 मिसमुद्रेनिभेगताःकात्स्न्येनतत्संवेदनां विभीनाःसलिलंभित्तमल्पमेवोद्देहतेगृह्णन्तिस्वायो
 ग्यत्वेनेतिलोकप्रसिद्धमित्यर्थान्तरन्यासः॥८॥ एवमल्पज्ञत्वेनग्रंथकरणाशक्तौप्राप्तायामाह श
 क्तइत्यादिना। गुरोश्चरणेनदक्षस्यवान्यत्रस्यगुणसंचारणसमर्थस्यनिकटेनिवासाच्छक्तोहमितिक
 रणपोष्कल्पंदर्शयित्वामहत्पारंभेविद्वाबाहुल्यसंभवान्तदभावमाह गुरोर्नारायणस्मरणतस्त

उक्ष ५
 पा ६

मेवेत्येवकारः प्रयुक्तः। उपजातिः॥ ७॥ इदानीं स्वर्गसंवातिककारं पूजयति यदीयेति देवेश्वरस्य
स्मरेश्वराचार्यस्यतेपादरेणवोजयति। सर्वोत्कर्षेणवर्ततेतान्प्रत्यस्मिप्रणतइत्यर्थः। येषांपादरे
णवोपिसर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केनवक्तुंशक्यइत्यभिप्रायः। स्मरपदस्थानेदेवपदप्रयोगः साक्षात्
गुरुनामाग्रहणाय गुरुनामनगृहीयादितिस्मृतेः। कीदृशास्ते तारिताः संसारसमुद्रपारंगमिताः
शिष्यपुत्रयोः स्मदादिशिष्यसमूहायैः पाशुभिस्तैश्च। येषांपादरेणवोपि शिष्यास्तारयंतिते
स्वयंतारयंतीति किमुक्तव्यं। यदीयानांयत्संबंधिनांपवनादीनामपिसंपर्कसंबंधं केवलमवाप्य
साधनांतरशून्याग्रपिवयंसर्वे पितृच्छिष्याः कृतार्थाः कृतप्रयोजनाब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मु
क्ताः जगत्संलोकेषु च सङ्ग्रहकरणध्यापनादिना निरवद्यकीर्तयोनिरुत्तमोत्तममिति महाफला
वांतरफलकीर्तनं। अतः सर्वथा तेनमस्या एवेत्यभिप्रायः। वंद्यास्थः॥ ८॥ गणेशादिनमस्करणेनमंगलं

द्रुपादाशीर्वादाच्चनिरंतरा योनिर्विघ्नोहं. अतो गुरुचरणसमीपवासात्पादसंवाहनादिसमयेतत्तत्प्र
श्नैरप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिराकरणेन शास्त्रार्थज्ञानरूपसामग्रीसंभवात्गुरुनारायणस्मरणत
श्चानिखिलविघ्ननिवृत्तिसंभवात्ग्रंथकरणानुकूलसकलोपकरणसंपत्त्याहृष्यन् हर्षप्राप्नुवन्. प्र
करणं शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रप्रयोजनोपक्षयाप्रयोजनातिशययुक्तं ग्रंथविशेषकरवाणि कुर्या
शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रेकायंतिरेस्थितं. आहुः प्रकरणं नाम ग्रंथभेदं विपश्चित इति विष्णुध
मेतिरस्मरणात्. शरीरमेव कुत्सितत्वाच्च शरीरं कंतत्रभवः शरीरको जीवस्तस्य तत्त्वमधिकृतो ग्रं
थश्चतुर्लक्षणशरीरकमीमांसा लक्षणे पिशा रीरकः शरीरजीवव्रत्सतया कायतीति वा तस्यार्थः प्रयोज
नविषयश्च यस्य तत्तथा. अवगतिरज्ञाननिवर्त्तिका निगुणब्रह्मविद्या सैव प्रधानं विचार्यत्वेन तात्पर्य
विषयीभूतयस्य तच्च तच्चैतिकर्मधारयः. अनेन शास्त्रैकदेशसंबंधो दर्शितः संक्षेपत इति सगुणवि

द्याविचारबाहुल्यपरित्यागनूपेणसंक्षेपेणेतिशास्त्रात्प्रयोजनान्तरं दर्शितं प्रागेवविवृतमेतत् ॥१०॥
 गुरुप्रशंसा पूर्वकंग्रंथारंभप्रतिज्ञा ॥३॥ ननुस्वस्येवाऽन्यस्यापिमूलश्लाघादेवतद्वगतिसंभवात्किं
 मनेनेत्याशंक्यस्वस्यविद्याशुद्धिरसाधारणंप्रयोजनमित्याह पदवाक्येति प्रथवागुरुप्रशंसयागुरु
 यतिरिक्तेषुविद्वत्सुप्रनादरा नैरपरिगृहीतोयंग्रंथोनप्रचरेदित्यभिप्रेत्यतानपिसंमानयति प
 दवाक्येति पदनिपुणावैयाकरणवाक्यनिपुणामीमांसका माननिपुणास्तार्किकाः तेमांतद्विचा
 रकुशलत्वात् इदंप्रकरणंपदतोवाक्यतोमानतश्च निपुणमवधानेन मनसास्वबुद्ध्याविमृशंतु
 विचारयंतु निपुणं मनसेति विशेषणभ्यामनवधानं परप्रत्ययंचवारयति प्रार्थितानां तेषां गुणदो
 षनिर्णयाय प्रहृत्तोकारुण्यमेव हेतुरित्याह गुणदोषेति । तथा चोक्तकविना ॥ प्रापरितोषाद्दुष्पान
 साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानं ॥ वलवदपिशिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययंचेतइति ग्रंथनिर्माणमात्रं मद

न भवेदित्याशं क्वाह महामहिम्नामिति. प्रसिद्धयशसां दोषगुणपरीक्षणक्षमाणां विदुषां भव
 द्विधानां निर्मलसरत्वेन मानकुशलत्वेन च स्वभावतः स शुद्धतरमतिनिर्मलं परग्रंथनिर्देशित्वा पा
 दनरूपयशोप्राप्तौ पितृदोषोद्भावनेन यस्तिरश्चिकीर्षतितिरोभावयितुमिच्छतिसजगन्मंडलया
 पिप्रकाशस्य विवस्वतो मे उलं लक्षयोजनविस्तृतं हस्ततलेनात्यल्पेन तदसंबद्धेनाश्वादयितुं प्रव
 र्त्तते। नूनमिति सर्वथैवाऽसंभावितमिदं यथा तद्देसं भावनीयं कर्तुमिच्छत्स वल्लोकोपहास्य ए
 व भवति अतो भवतां विशुद्धज्ञानानां मम च भवदोदृतग्रंथस्य न कापि क्षतिरित्यर्थः॥ १३॥
 विद्वन्माहान्मयरवलतुष्टेते ३ ननु शारीरकार्थविषयमवगतिप्रधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं
 तन्नोपपद्यते. शारीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाभावेनाऽसंगतत्वात् शिष्यजिज्ञासितं संदि
 ग्धार्थनिर्णयाय भगवता निरस्तं समस्तैषणेनाऽथातो ब्रह्म जिज्ञासेत्याद्यारब्धयं. शिष्यस्य

धीनं विशुद्धिस्तु निर्मत्सरविद्वद्धीनेत्यर्थः ॥३३॥ नन्वस्माभिर्निपुणं विमृशद्भिर्दोषकीर्तने क्रिय
माणेतदुःखमेव स्यादित्याशंक्याह विद्वत्स इति निर्मत्सरा विद्वत्सो गणदोषपरीक्षकायदिममग्रं
थे दोषहानायकथयेयुर्गुणगणवोपादानायकथयेयुः तद्दोषकथनं गुणकथनं च तुल्यं सममेव ब
हुमनुते आदरेण गीकरोति मम मनो न तु वाङ्मात्रं दोषकीर्तने हि सति तन्निवारणं निर्दोषग्रंथः शु
द्धः स्यात् इत्यभिप्रायेण दोषकीर्तनं ग्रंथशुद्धिपक्षेण पर्यवसानाद्गुण एवेति महाननुग्रह इत्यभि
प्रायः । यस्तु मंदो मात्सर्यं ग्रस्तो दोषगणं विवेचनोऽसमर्थश्च सोऽविचार्यैव यद्येध इव चित्रस्य
गुणं दोषं वा हतदपि तुल्यमेव कष्टं दुःखं मनुते बतेति रेवेदे बद्धि ति पाठे बहु कष्टं मनुत इत्यन्वयः
मनोममतिरोषः । तदुभयस्यापि ग्रंथं विशुद्धा प्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥३४॥ नन्वस्माभिर्निपुणं विचार्य नि
र्दोषत्वेन निश्चितेति ग्रंथे कश्चिदतिमत्सरी दोषमुद्गावयति चेत्तदा स्मोकं महदयशो भवेत्तव च ग्रंथशुद्धि

कलंकितमित्यनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवत्फलायनभवती तिततो विचारप्रयोजिकाशिक्ष्यस्य
 जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्ता सांगत्यमित्येभिः प्रेत्य सदृष्टान्तमाह चतुर्भिः पुरुषा पराधेति पुरुषस्य प्र
 मातुर संभावनादिलक्षणेनापराधेन मलिना. अप्रामाण्यशंकाया कलंकिता. नतु प्रमाणस्याप
 राधेन तस्य दृष्टान्ते दाष्टीति केचन हेतुत्वात् ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानं अप्रामाण्यशंकावशा
 दध्यासननिवर्तयतीति कदृष्टं इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह. निरवद्येति. भर्तुर्नामिकश्चित्कस्य चिदात्तो
 त्यंतवल्लभो ब्राह्मणो राजोपजीविभिर्मत्स्यैर्वादिष्यमाणः प्रासीत्. सक हाचिद्देवयोगान्नेत्रे पिधा
 यारणेपक्षिणाश्चिरंतनस्थितो देवयोगेनारण्ये कैः सह पुरसमीपमागतो पिविद्देविराजकीयाव
 रुद्रपुरमार्गः पुरप्रवेष्टुं न शक्नुवत्. राजा च भर्तुर्मृतः प्रेतो जात इति तेः प्रवोधितः संस्तथैव निश्चय
 मकरोत्. देवात्कदाचित् बहिर्गतो बाह्योपवेन तं दृष्ट्वा पि ब्रह्मराक्षसं भेदेति पुरुषं सोम्य गंधा

चब्रह्मण्यः त्वं तानुपलब्धे जिज्ञासा वासंदेहो कथं भवेत् धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्तयोः तच्च निर्विशेषे
ब्रह्मणि न प्रत्यक्षादिना संभवति नृपादिहो नत्वान्तस्य. अद्वितीये तस्मिन् लिंगा संभवाच्च. अद्वयमेव
हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रतिगृहीरकेण विचार्यते. सगुणब्रह्मविचारस्य प्रासंगिकत्वात्. नापिवेदांतात्तत्त
ज्ञानं. विचारात्पूर्वतस्तदयोगात्. अन्यथा विचारवैयर्थ्यात्. नचापात्तज्ञानं विचारविनोपि भव
तीति वाच्यं. तस्यैवोऽनिरूपणात् निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषये स्य तस्या संभवात् अप
रोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्या योगात्. अतः शिष्यस्य जिज्ञासा संभवात् अजिज्ञासिता येति
एतदेव प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगात् असंगतैव गारो रकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सूत
रामसंगतमित्यात्रां क्य विचारात्प्रागपि वेदांतादेवाधिकारिणे विदितपदतदर्थस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षा
त्काररूपज्ञानं भवत्येव. तच्च श्रोतुरसंभावना विपरीतभावनादिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यं वाका

रेभ्योपिन द्वाक्षमानीयतंततोतिजनेविस्तृजेदित्यादिश्रुतिमूलाग्रंथकर्तृदेशप्रसिद्धिः यथाभर्तुवि
षयानिर्दोषचक्षुर्जनिताप्रमाणभूतापिमतिर्मृतोभर्तुर्द्रष्टुमेयोग्यएव किंतुप्रेतएवायं दृश्यतइत्य
संभावनाविपरीतभावनातूपपुरुषदोषेणाभिभूताभर्तुरेवायमितिनिश्चय फलायपर्याप्तानभवति
तथानिर्दोषवेदांतमहावाक्यजन्याप्रमाणभूताप्यहंब्रह्मास्मीतिधीः वेदांताब्रह्मपरानभवत्येवाहि
तीयंब्रह्मनसंभवत्येव संसार्यसंसारिणोरैक्यनसंभवत्येव संभावनाविपरीतभावनातूपपुरुषदोषा
भिभूताविचारात्प्रागज्ञानादिनिवृत्तिफलायनपर्याप्ताभवतीत्यर्थः ॥१४॥ मानमेययोरुपनिषद्ब्रह्म
णोनिर्दोषत्वात्परिशेषात्प्रमाददोषएवफलप्रतिबंधकइतिशास्त्रीयेणविचारेणतस्यापगमेस
त्यप्रामाण्यशंकातूपप्रतिबंधाभावात्पुनस्तस्मादेवनिर्दोषवेदवाक्यात्सफलाधीसदेति यथाभ
र्तुर्द्रुजनेररण्येक्षिप्तोजीवन्नेवपुनरागतइत्यपपत्याभर्तुज्ञानाऽप्रामाण्यशंकाकारणपुरुषापराध
प्र

विगमे सति तद्विषया भर्तुरेवायमिति सफलाधीरुदेतीत्याह पुरुषापराधेति अत्रानुत्पत्तिं पदं पदं
 तरमाह मणीति तु शब्दोऽवधारणे मणिमंत्रयोर्धूमोत्पत्तिप्रतिबंधकयोरपगमे सत्येवलताकारो
 धूम उद्भवति पावकात्सदा धूमजननसमर्थो नान्यथा यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥ भवतु पुरुषा
 परोधविगमात्सफलाधीस्तावतो विचारणस्य किमागतमित्यत्राह पुरुषेति सकल इति धर्मविषयो
 ह्यविषयश्चेत्यर्थः वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतयः प्राहुः धर्मजिज्ञासासूत्रव्याख्यायां अर्थ इति शेषः
 तेषामेतदभिप्राये प्रमाणमाह अनपेक्षतामिति प्रथमतः त्रेहोत्पत्तिकसूत्रे लोके शब्दस्य प्रमाणांतर
 मूलस्यैव प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्देहाप्रामाण्यमाशंक्यानाप्तवाक्यस्याप्रामाण्यनमूलाभाव
 कृतोऽकेतु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावप्रयुक्तप्रामाण्यप्रतिवधात् वेदे तु पदपदार्थसंबंधस्य नित्यत
 यात्ततएव वाक्यार्थसंबंधेऽन्यापेक्षणात् वेदस्वतंत्रपस्या पौरुषेयत्वाच्च न पुरुषमूलत इत्यनेपेक्षत्वेन स्व

तः प्रामाण्यमुक्तं. तद्यद्विचारादिकमपेक्ष्यवेदोर्थप्रतिपादयेत्तर्हि सापेक्षतया तस्याऽनपेक्षत्वं
बाधितं स्यात् इति सर्वोपविचारः प्रतिबंधनिवृत्तिमात्रहेतुरितिसर्ववेदवित्संमतमित्यर्थः. निरोवेद
स्याऽनपेक्षतामर्थेनुपलब्धेतत्प्रमाणबादरायणस्यानपेक्षत्वादित्यत्र प्रतिपादितामनुपसृध्याऽवा
धित्वासकलोविचारः पुरुषापराधविनिवृत्तिफल इति वेदविद्वद्भाट्टरितिसंबंधः. विचारस्य प्रति
बंधनिवृत्तिसाधनत्वे फलितमाह. फलवदिति. अत इति. प्रतिबंधनिरासित्वाभ्युपगमादित्य
र्थः. प्रवृत्त्यंकरणं निर्माणस्य विचारज्ञास्त्रस्य तादित्यर्थः. प्रथमोक्तरीत्या शरीरा रंभे निर्दुष्टे स
तितदर्थविष्करणाय प्रवृत्तप्रकरणफलवदित्यर्थः. ॥१६॥ प्रतिबंधनिवृत्तेरेहेतुत्वेत्यतोऽपुरुषाद्य
त्वेचकथं तन्निष्ठं प्रकरणं फलवदित्पात्रं क्य विवक्षितकार्यविरोधिनि तदनुत्पादस्याग्निमसमयसंबंध
प्रयोजके प्रतिबंधके सति समर्थकारणसहस्रादपि कार्यानुदयात् वर्णिताग्निमसमयसंबंधाभाव

संपादकतयाऽन्यथासिद्धोपिप्रतिबंधकाभावः कार्येणस्वोत्पत्तयेऽपेक्ष्यतइतिप्रकरणंतन्निष्ठमपिफल
वदित्यहं पुरुषापराधश्चेति. शास्त्रेणैवप्रतिबंधस्थनिरस्तत्वात्किंप्रकरणेनेत्याशंक्यपुरुषपरोषाणाम
नंतत्वादौहिनिरसकदुपेक्षादितिन्यायेतत्सार्थक्यमुक्तं. गिरोवेदलक्षणयाः शास्त्रलक्षणयाश्च. स्व
यमेव. इतराऽसहकृतत्वोदव. अथप्रतिबंधनिवृत्त्यनंतरंमक्तिफलाविद्यावेदशिरोवाक्यादुद्भवति. अ
भ्यासदशायांकेवलोच्छक्षिष्यइवजज्ञानमतोनसापेक्षत्वमित्यर्थः. पुरुषापराधाकुलत्वचाऽप्रामाण्य
शंकैवेत्फुल्लं ॥११॥ जिज्ञासापूर्वकविचारहेत्वापातज्ञानोपपादनं ॥४॥ प्रमिताक्षरावृत्तं. नन्वन्वयव्यति
रकाभ्यांतात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञानहेतुः शक्तिज्ञानवत्तच्चविचाराधीनमितिचेत्तत्राह स्वाध्याय
वदिति. स्वशाखागतवेदवाक्यवदित्यर्थः. घटते. युज्यते. अस्यस्वाध्यायस्यकिंविचारोवेदोक्तवाक्यवत्
दर्थज्ञानेकरणं. उतांगं. नाद्यः प्रत्यक्षादिवद्विचारो रव्यप्रमाणस्याप्रसिद्धत्वात्. तर्कतूपस्यतस्यप्र
माणानुग्राहकत्वेनस्वतोऽप्रमाणत्वात्. वाक्यकरणकज्ञानस्यकरणं. तेरानपेक्षत्वात्. तानातरस्य
चासत्वात्

द्वितीये च न प्रोक्षणादिवदग्नेयादे वेदस्य विचारः स्वरूपोपकार्यगं. तद्वदत्र श्रुत्यादिविनियोजकाभावात् स्वा
ध्यायस्वरूपस्य स्वतः सिद्धत्वेन तत्रानुपयोगाच्च. अस्तु तर्हि प्रयाजा दिवत्परमात्मज्ञानोत्पत्तावारादुपका
र्यगं. तदुक्तं. इति कर्तव्यताभागं मीमांसापुरयिष्यतीति. प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति च. तन्न. प्रया
जादिभिरग्नेयादिषु फलानुकूलशक्तिवत् वेदे तत्त्वसाक्षात्कारजननानुकूलशक्तेराधानाभावात्. तर्हि
वाक्यस्योत्पत्तिकार्यप्रकाशने शक्त्याद्यतिरेकेण विचाराधेयं किंचिदस्ति. तदंगत्वावेदकप्रमाणभावस्य
उक्तत्वाच्च. कारणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञानेनैव सिद्धेऽप्य. उभयत्र साधारणं प्रागुक्तं दूषणं स्मारयति.
सापेक्षतेति. आपततीति छेदः. तथात्वे. विचारस्य कारणत्वे. अंगत्वे वा तत्सापेक्षत्वापेक्षतनं नमुक्तं प्रागु
क्तन्यायेनेत्यर्थः ॥१८॥ यत्तु तात्पर्यज्ञानं नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्याथज्ञानकारणं. शक्तिज्ञा
नादिवत् तच्च विचाराधीनमिति विचारस्यांगत्वमिति. तत्राह. व्युत्पन्नस्येति. सहसा झटिति. वि
नेयतात्पर्यज्ञानाभावनिमित्तविलंबव्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतो वाक्यस्य श्रुतोऽश्रवणे. ततः नियता

न्वयव्यतिरेकाभावात् मीमांसनस्य तात्पर्यज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्यार्थबुद्धिजननेन व्याप्ति
 नेपियोगादित्यर्थः एतदुक्तं भवति नहि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वसंभवति गवानयनादिवा
 क्यश्रावणेन तु ज्ञाननैयत्याभावात् नहि तदा तात्पर्यव्याप्तिलिङ्गज्ञानं तेषामस्ति समभिव्याहारमात्रस्य अ
 हा विमलजलनद्याः कश्चेमहिषश्चरतीत्यत्राऽनन्वितयोर्नदीकच्छेयोरपि दर्शनेन तदलिङ्गत्वात् तत्र न च य
 त्र एकवाक्यत्वं तस्य वाक्यस्यावशिष्टार्थे तात्पर्यमिति वाच्यं तस्यापि प्रतारकवाक्यादौ व्याभिचारात्
 एकवाक्यताज्ञानादेव नियतार्थज्ञानसंभवेन तात्पर्यज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च प्रथमादौ प्रतीय
 मानार्थे तात्पर्यभावनिश्चयेऽपि तत्र तत्पदशक्त्यादिस्वारस्येन विशिष्टार्थप्रतीतिश्च न तात्पर्यज्ञानं तत्र कार
 णं नानार्थपदयोगादपि तत्तत्पदार्थेऽपि स्थितियोग्यताद्यनुगोधेन कदाचित्कस्य विदर्थस्य प्रतीत्यपपत्ते
 श्च नहि तत्र सर्वपदार्थस्मरणं नियमेनास्ति यत्रास्ति तत्र योग्यतादिज्ञानमस्ति चेत् युगपत्तावदर्थ
 ज्ञानमस्ति किं तात्पर्यज्ञानेन तत्तत्संसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गत्मिकवाक्यार्थवाधात्मा

गनुपेक्षेनानतात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवति. नन्वात्मा वाऽग्रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिनाज्ञा
नोद्देशेन प्रवणादिविधानात्कथं तस्य तदहेतुत्वं तत्राह तेनेति. येन कारणेन विचारो गतया कारणतया वा
नवाक्यार्थज्ञानोपयोगी तेनेत्यर्थः. अथादिनुपपत्त्या कारणदिभावभजने. उद्देश्यज्ञानविशेषांश इति शेषः
विद्यार्थप्रमितोजनयितव्यायाऽप्रायास्मतीति पदं. श्रुतोद्देश्यपदेन नात्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते. आपाता
त्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात्. केवलप्रतिबद्धमात्मदर्शनं. एवं च तदुद्देशेन विहितो विचारो विशेषण
एव पर्यवस्यति. ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्यत्वा नुपपत्तेरिति श्रुतितोपिन विचारस्य ज्ञा
नप्रतिहेतुत्वमिति प्रागुक्तेव गतिरिति भावः ॥१८॥ एवं विचारात्पूर्वमापातप्रतिपन्नं ब्रह्म मुमुक्षु जिज्ञास्य
विचारश्च प्रतिबधक निवृत्तिमात्रेणार्थवानित्युक्तं. नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेत्तर्घटवदनात्म
त्वान्तमुमुक्षु जिज्ञास्यं स्यात्. स्वप्रकाशचेतस्य यथावत्प्रकाशमानतया न जिज्ञास्यत्व. नहि
स्पष्टप्रकाशमाने जिज्ञासा भवति. न च स्वप्रकाशमप्यज्ञानावृत्तनयथावत्प्रकाशत इति वाच्यं प्र

ह्यमिति ज्ञानस्यैवात्मयाथात्म्यविषयत्वात् ब्रह्मणस्तदविषयत्वेचाऽनात्मताप्रसंगः स्वप्रकाशोऽप्राप्त
 मिज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य विनापि विचारसंभवेन विचारानर्थक्यं च । किंच-आत्मज्ञानमात्रेण विचारप्र
 योजनं तस्य सखदुःखनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावात् तत्साध्यचान्यत्स्वर्गादिवन्तमुमुखऽभिज्ञवि
 तं संसारात्मकानर्थस्य संश्लेषेन ज्ञाननिवर्त्यः । प्रसंख्येन तन्नाम-प्रतोविषयप्रयोजनाभावान्नेदं
 प्रकरणमारब्धमिति तत्राह-आश्चर्येति-आवृत्त्येत्यर्थः । प्रज्ञानमनादिभावनूपज्ञानापनोद्य
 वक्ष्यमाणसंस्फुरत्स्वप्रकाशतया निरंशतया च यथावत्प्रकाशमानमप्यद्वयानंदब्रह्मस्वनूपमासा
 द्यविशिष्टमिति विविधतत्स्वनूपविपरीतप्रपंचभावमापादयति-वैविध्यमेवाह जीवत्यादिना-तृती
 येत्यभावे-तथाच स्वप्रकाशस्योप्यात्मस्वनूपब्रह्मणेऽप्रविद्यया यथावदप्रकाशमानत्वाजिज्ञा
 स्यत्वमुपपद्यते-प्रयोजनं च जीवेश्वरत्वादिभेदकल्पनानि वृत्तिरस्तीति काकदेतसमंतब्रह्मेत्या
 शयः प्रपंचस्य ज्ञानापनोद्यत्वायाह मृषेति-एतेनाद्वयानंदब्रह्मस्य भावस्य कथं तद्विपरीतनूप

नाहं लंशक्तिद्वयाश्रयत्वप्रयोजकं वा. तत्तु स्वत इति प्रधानादिलक्षणमित्यर्थः ॥२०॥ नन्वात्मनोऽज्ञा
नादृतत्वे प्रकाशयोगात्कथं ततोऽज्ञानांतःकरणदिभानं. न ह्यप्रकाशमानज्ञानाद्विषयप्रकाशो भ
वति तत्राह प्रत्यक्षेति. विषयपदमत्राविवक्षितं चेतन्यमात्रं यो विषयस्तदाश्रयतो बलेनेत्यर्थः. प्रथमाव
क्ष्यमाणरीत्या अधिष्ठानावरणस्य विक्षेपहेतुत्वं. एवं चोभयमपि हेतुरितितदुपादानं प्रत्यक्षस्वरूपं प्र
त्यगात्मनोऽज्ञानादिसाधकं चेतन्यानामपि धायानाद्यप्रत्यक्षं परो गिवर्ते. जीवत्वादिविवर्ते विक्षेप
तीति संबंधः. अज्ञानं हि स्वाश्रयावभास्यं. न जानामीति तदनुभवात्. प्रबभासकं च प्रकाशमेवेति तदाश्रय
चेतन्यमनादृतं. एवं चाज्ञानं तदाश्रयत्वादवतदाष्टादकं न भवतीत्यभिप्रेत्येवमुक्तं. तदाचाज्ञानादिभाने मवि
रुद्धं चेतन्यं नास्तीति व्यवहारोदरुति न तद्योग्यता रूपमावरणं नास्तीति भावः. तर्ह्यज्ञानं ब्रह्मततोऽन्यत्
स्यादिति नेत्याह. प्रह्वयमिति तर्हि कथं प्रकाशमानस्याऽप्रकाशमानत्वं इत्यात्रांक्य उक्तं तावत्प्रकाशमा
नत्वे प्रमाणं. एवं जीवेश्वरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानतया तत्राप्रकाशमानत्वं च वाच्यं. विशेषावरणं विनाऽ

तेतिरिस्तं. श्रुक्तिकादेरिवाज्ञानादुज्जतादिभाववदात्मनः प्रपंचभावस्याप्यज्ञानकल्पिततयामृ
 षात्वान्नकोपिदोषइतिभावः. मृषात्वचसदसद्विलक्षणत्वमिति नसदादिपक्षोक्तदोषः सदसदात्म
 त्वव्यावृत्तयेरेवेत्फक्तं. ननुअज्ञानस्यसत्यत्वेकथं तत्कृतविशेषस्यमृषात्वमृषात्वेवाकथं तस्याच्छा
 दकत्वं. लोके सत्यस्यैवतद्वर्तिनादित्याशंक्यमृषाप्यज्ञानमर्थक्रियाकारितयाच्छादयतिविशिष्यति
 चतत्कारित्वेचसत्यत्वनप्रयोजकं. असंप्रतिपत्तेः किंवाच्छादनाद्यनुकूलशक्तिमत्त्वतश्चमृषात्मकेपि
 स्वप्नदृष्टेदृष्टं. आच्छादकेलोकेपिसत्यत्वमसंमतमित्याशयिनाह. प्रावरणविभ्रमशक्तियोगादिति
 प्रावरणशक्तिविशेषशक्तिभ्यांयोगादित्यर्थः. प्रावरणशक्तिर्नास्ति अद्वयब्रह्मनप्रकाशतइतित्य
 वहारयोग्यतावरणतत्प्रयोजकशक्तिः. विशेषशक्तिस्त्वहंकर्ताभोक्तेत्यादिभ्रमजननशक्तिरित्यर्थः. नन्व
 ज्ञानमपिशक्तिमच्चैत्परकीयप्रधानान्नविशेषइत्यतःप्राह आत्मत्वेति. आत्मत्वमसद्विदेचेतन्यतन्मात्रमे
 वाश्रयोविषयस्वयस्यतस्यभावस्तज्जातद्वलेनेत्यर्थः. अज्ञानस्यस्यात्माश्रयविषयत्वमेवपरकीयप्रधा

ध्यासायोगादित्यभिप्रेत्यप्रत्येकं जीवत्वादिभिर्विहितं पतीत्युक्तं. यद्यपि चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म तथापि तत्
दातृमनुभूयते तच्च वक्ष्यमाणविधया अविरोद्धमिति भास्तत्तर्हि जीवत्वादेस्तत्राध्यासस्तत्राह प्रशेषे
ति. तथा च निर्विशेषे जीवत्वाद्यवभासोऽध्यासो विना न संभवतीति तस्य तत्रारोपो वक्तव्य इत्यर्थः ॥२१॥
तनुयथासांख्यमते प्रकृतिः पुरुषाश्रयत्वविषयत्वमंतरेण जगदुत्पादयति एवमज्ञानमप्यस्तु किं तं
स्य प्रत्यगाश्रयत्वविषयत्वकल्पनया. न चाऽध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चेति ततोऽस्य वेलक्षणमिति वाच्यम्
तदध्यासस्यैवाद्याप्यसिद्धिरित्याशङ्क्यात्मनि प्रपञ्चस्याध्यासदर्शयिष्यन्तदर्थं तस्य तत्र वस्तुतोऽसंभ
वं तदर्थं च प्रमाणसिद्धौ मोक्षस्वतृपदं नूयति. प्रत्यक्षेति. एतानि वक्ष्यमाणानि दृष्टव्यानि. निदुःखे
ति सुखविग्रहतामिति भूम्नश्चैतन्यस्योपलक्षणं. अन्यथा अनुवादतत्कीर्तनायोगात् ततः किं
तत्राह निदुःखेति. निदुःखादिस्वतृपेऽस्मिन् चैतन्याद्व्यात्मनि. अन्यतज्ज्ञेत्यादिनोक्तमल्पं हृत्पंनसंभा
व्यतेवस्तुतः कथमपि न संभवतीत्यर्थः. अहंकारप्रमुखोजउपपञ्चो न तावदात्मनो न्यत्र सिध्यति आत्मन

एवमुपादानत आवश्यकमाणात्कार्यस्योपादानादन्यत्रावस्थित्यनुपपत्तेः तत्सत्तास्फूर्त्ययोगाच्च न ह्यात्मा
 तिरिक्तमपि किंचित्संभवति नाप्यात्मनिसंबंधांतराणतस्यवृत्तिः संभवति । निरवयवेऽसंगे संबंधांतरासंभवा
 त्तादात्म्यं च वास्तवं विरुद्धयोर्न संभवति तद्विरुद्धं चैवात्मनः प्रत्यक्षादिसिद्धमिति न कथमप्यात्मनि प्रप
 चस्यवस्तुतः संभवइति भावः ॥२२॥ प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयन्प्रथमं प्रत्यक्षेणोत्तमो निर्दुःखनित्यसुख
 तांदुर्यिति प्राज्ञइति यद्यपिसुखप्रत्यक्षमात्रमात्मस्वरूपसुखमेव विषयीकरोति तथाप्यन्यसिद्धि
 शंकाशून्यतया निर्दुःखत्वादिसिध्यर्थं च सौषुप्तिकं प्रत्यक्षमुदाहृतं यस्मिन्नेकीभूतसुषुप्त्यवस्थायां जीव
 उपोधिको लुब्धाभावात्प्रकृष्टप्रज्ञो भवति तस्मिन्प्राज्ञाभेदद्वयायामित्यर्थः समनुभूयः स्पष्टमनुभूयः
 अन्यथा सुषुप्त्यर्थकस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात् ननु तदपि सुखं नैव किं न स्यात्तत्राह सर्वप्रकारेति स्मृ
 तिरूपाऽनुभवरूपावाद्याविषयप्रपत्तिः तच्छून्ये सुषुप्तेः सर्वविशेषज्ञानोपरमत्तत्वात् विषयज्ञा
 नं विना सुखं जन्मो संभवात् न तदात्मन्यसुखमस्तीत्यर्थः अत्र देशकालिवा सुरवमिति क्रियाविशेष

ए० अनुसंदधानः स्मरन् अर्थान्तिदेवस्वरूपमित्याशयः तस्य त्रिसेधानात्स्वरूपचेतन्यस्य सोरवांति
दुःखनित्यस्वरूपात्मत्वं यद्यपि स्वरूपमहमस्वाप्समिति स्मृतिर्न निदुःखत्वं नवानित्यत्वं तस्य विषयीकरो
तीति तद्वृत्तात्प्राज्ञस्वरूपस्य निदुःखत्वादिनसिध्यति तथापि स्फुट्यवस्थायां अनुभूयमानस्वरूप
बलान्निदुःखतात्मनः सिध्यति अत एवोत्थितस्य निदुःखमस्वाप्समिति व्यवहारः स्फुटिकालीनस्वरूप
सामर्थ्यादेव तस्य नित्यत्वमपि सिद्धतीति प्राज्ञस्वरूपप्रत्यक्षसामर्थ्यादात्मानिदुःखनित्यसुरवमिति ॥ २३ ॥
एवमनुमानेनाप्यात्मनः स्वरूपात्मत्वसिद्धौ तस्य निदुःखनित्यतापि सिद्धतीत्यभिप्रेत्य आत्मा
सुरवाभिन्नः स्वरूपलक्षणवत्त्वात् वैषयिकस्वरूपवत् यद्यल्लक्षणवत् तत्तदात्मकं यथागवादी
त्यनुमानमाह सर्वमिति प्राचुर्याभिप्रायमेतत् यदर्थं यत्संबन्धितया प्रीतिविषयः ननु यदेतुरित्यर्थः
आत्मस्वरूपस्याजन्यत्वात् इह जगति वस्तु यदस्ति किंचित् एतदपि प्राचुर्याभिप्रायं पारार्थ्यं अन्यत्र
युक्तप्रीतिविषयत्वयदिष्यमाणमिति शेषः निजसत्तया स्वस्वरूपेण स्वरूपसुरवमिति वर्णयतीति संबन्धः

त्य

व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह तत्प्रगात्मनीतिः समं वैषयिकसुखतुल्यं प्रसीतिवार्थः। निगमयति
सुखेति। तस्मादुक्तं हेतोः प्रत्ययदिष्यमाणपाराध्यमुद्भूति निजसत्तयायदिष्यमाणतद्वासुखमि-
तिलक्षणं विवक्षितं एतदुपपादनाय सर्वमित्याद्युक्तं दुःखादौ सुखसाधने चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयं
ननु पुत्रादिवत्सुखमपि मम सुखं भूयादित्यात्माद्यर्थमेव काम्यत इति कथं पाराध्यमुद्भूतितीति। तन्न। न हि
पुत्रादिनेवात्मनः सुखेनापीष्टं किंचिज्जायते येन सुखं तदर्थं भवेत्। न च सुखमात्मसंबन्धितयेवाभिलाषा
स्पष्टं प्रात्मसंबन्धित्वस्य दुःखादिसाधारणस्य सुखप्रीत्यप्रयोजकत्वात्। न चात्मसुखत्वं तत्र प्रीतिनिमित्त-
तमिति वाच्यं। लाघवेन सुखत्वमात्रस्येव तथात्वात्। सुखं चेकमेवेति नातिप्रसंगः। न च कथं तर्हि मम सु-
खं भूयादित्यभिलाष इति वाच्यं। मम प्रत्यक्षसुखं भूयादिति हितं या काम्यते सुखव्यक्तेरेकत्वेन व्या-
वर्त्याभावात्। प्रत्यक्षं त्वं ज्ञातव्यं सुखादिव्यवच्छेदकमिति तदेव ममेति विदिष्यत इति नोक्तदोषः। अहं
कारशब्दलोभमताधिकरणत्वेन सुखमन्यदिति मदीयत्वमपि प्रतीयमानमस्तेव परंतु तत्कामना

प्रयोजकं न भवतीति भावः । २४ । किंच आत्मा स्वरं अनोपाधिकं प्रेमगोचरत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा दुःखा
दीत्यनुमानांतरमाह प्रेमेति अनुपाधीति अन्यथा युक्त इत्यर्थः । अस्वरवात्मनि स्वरव्यतिरिक्ते प्रत्यगा
त्मनि निष्कृष्टाहंकारतत्साक्षिण्ये तन्मेरपीति बहुल दुःखप्राणिनामप्यात्मनि प्रेमादृश्यते किमुक्तं
किञ्चिदप्यात्मनामिति द्योतितं कृमीणामपि स्वदुःखपरिहाराय धारणादिदृष्टिना स्वेव स्वदुःखद्वेषः स च तदा
त्मनितेषां प्रेमाभावे नोपपद्यते उदासीननरदुःखद्वेषादृष्टिना तदिति भावः । ननु कृमीणां अन्येषां वात्मनिकथं स
भवेत्सिद्धतदयोगात् इत्याशंक्य सर्वानुभवसिद्धः कथं स निराकार इत्याह नित्यसिद्ध इति सदा अनुभवसि
द्ध इत्यर्थः । दृश्यते हि धनपुत्रादौ सिद्धेऽपि पित्रो देस्तत्साध्यो प्रकारं प्रति संदधेति विधेमा एवमात्मन्य
पि नित्यशयस्वरूपे स न विरुध्यते इत्यर्थः । किंच तदेतत्प्रयः पुत्रात्प्रेयो विनादित्यादि कृतितोप्यात्मनि
नित्यसिद्धेऽसिद्ध इत्याह प्रयः श्रुतेः इति तत इति व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । नैयायिकोपीति ।

अपि शब्दांशमसकादिरपि नैयायिकोद्यनुमानस्य द्वेऽप्रंगे व्याप्तिः पक्षधर्मतावेत्याहेति स्वाभिमतान्ग
 युक्तं आत्मनः सुखतानुमानननिन्दुवीत न निराकुर्यात् किमुवक्तव्यं श्रुतिप्रधानोमीमांसाकादिरिति भावः
 न चात्मनि दुःखित्वग्राहकप्रत्यक्ष बाधः ॥ ५ ॥ शिवत्वादेरुपाधिधर्मतया दृग्गात्मनि सुखतानुमानस्य ततो भिन्न
 विषयत्वात् इत्याह दृग्गात्मनीति ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षलिंगवच्चनानीति श्लोकोक्तं प्रत्यक्षमनुमानं च दर्शितं इदानीं व
 चनशब्दितोऽश्रुतिमपि तत्राह आनन्दविग्रहमिति आनन्दस्वरूपमित्यर्थः अप्यास्तसमस्तदुःखमिति तस्य प्रेक्षा
 वन्मुमुक्षुषादेयत्वद्योतितं ननु सद्वितीये जीवेनाल्पसुखमस्तीति निषेधात् कथं तस्यानन्दरूपत्वादीति तत्राह व
 स्तुस्वभावेति जीवस्वरूपं संप्रपञ्चं प्रतीयते तथापि यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोतीत्यादिश्रुतिसिद्धं अह
 म्ब्रह्मेवं तस्य वास्तवं स्वरूपमिति नासावल्पः तथाच न सुखनिषेधश्रुतेरयं विषय इति भावः ननु स्वर्गका
 मादिवाक्यात् सुखवत्त्वमवात्मनो न सुखरूपत्वमिति तत्राह अध्ययनेति अध्ययनविधिर्हि स्वाध्यायशब्दो
 पस्थितकृत्स्नस्वशाखाध्ययनं विधत्ते न तु कर्मकांडमात्रस्य एवं चाधीतोपनिषत्काः साधनचतुष्टय

समयभाविनस्तज्ज्ञानस्य तदा विषयासक्तमनोजन्यत्वमनुपपन्नं न च द्वितीयक्षणे एव स्रक्खादिज्ञान
मिति वाच्यम् प्रमाणभावात् प्रथमक्षणे ज्ञातस्रक्खसत्त्वे प्रमाणप्रयोजने योरभावाच्च द्वितीयक्षणेपि
स्रक्खाद्युत्पादकमनः संयोगस्याऽन्यथा सिद्धत्वात् ततस्तज्ज्ञानासंभवाच्च न वा विषयासमवायिकोरणस्य ज्ञा
नासमवायिकारणत्वं क्वचिद्दृष्टं संयोगांतरकल्पने चासमवायिकारणानाशेन न स्रक्खादेरनुभवासंभवा
च्च कथं तर्हि स्रक्खज्ञानमुत्पन्नं विनष्टमित्यनुभव इति चेत् न तावत्स्रक्खादिस्थिति समये तज्ज्ञानस्योत्पत्ति
विनाशानुभवेऽस्ति येन ज्ञानेऽप्युत्पत्त्यादि सिध्येत् स्रक्खाद्युत्पत्त्यादि दशायां तदनुभवस्य तदुत्पत्त्या
दिविषयतयाऽन्यथा सिद्धत्वेन तदसाधकत्वात् तस्मात्स्रक्खाद्युत्पत्त्यादिसहिततदनुभवस्य दुःखादिसम
येऽपि स्थिते तदुत्पादककरणानिरूपणात् स्रक्खादिविशिष्टतदुत्पत्त्यादेरन्यथा सिद्धत्वान्नास्त्येव स्रक्खानुभ
वात्पत्त्यादिरेव तद्देहानुभवस्यापीत्येवाधितलाघवात् स्रक्खदुःखादिविषयानुभवेऽप्येक एव स एव पुरु
षांतरस्यापि स्रक्खादिसाधक इति जगन्मात्रसाधकं चैतन्यमेकं तस्यैव घटादेरपि प्रकाशत्वात् स चात्मे

संपन्नास्तदुक्तानि न लिप्यन्ते लोकदुरवेन यो नानायापि पासे विज्ञानमानंदं ब्रह्म. एषोऽस्य परमः प्रानंदः. यो
वेभूमा तत्सुखं इत्यादीनि प्रत्यक्षं वाक्यान्मानं हात्मप्रतिपादकानि आमानंति पठन्ति. पठ्यमानं वेदांतवाक्या
निदुःखनित्यसुखविग्रहं दृष्टुं पंभूमानमात्मानमवगच्छतीत्यर्थः. प्रथमा वेदोपेक्षा वेदांता इति सेतनं तेषां
मध्यस्थित्वात् ततः प्रानंदो घसिद्धिमात्रं वाध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वात् कर्मवाक्यवत्तेषां मध्यस्थित्वं दुरप
हवमित्याह. अध्ययनेति. यः प्रत्यक्षानुमानसिद्धस्तमानंदविग्रहमिति संबंधः. उक्तं एतदुक्तं भवति. उक्तं
तावदन्तजडविरोधीत्यत्रात्मा जडाहंकारविलक्षणश्चिद्रूप इति. ननु सत्यमुक्तं. तदेवानुपपन्नं. ज्ञान
स्यानित्यत्वात् इति चेन्न. ज्ञानपदवाच्यवृत्तेरनित्यत्वेऽपि तत्तदाश्रयसाक्षिचेतनस्य तदभावात्. अस्ति
तावदेव तदादेः सुखदुःखादिसाक्षात्कारः स च घटादिसाक्षात्कार इव चक्षुरादिना केनचित्करणेन न
साध्यते तत्र प्रमाणाभावात्. न च सुखाद्यपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वादिनित्करणमनसि सिध्यतीति
वाच्यं. तत्क्रियात्वस्यासिद्धेः. न च साक्षात्कारत्वात्तत्सिद्धिः तस्य नित्यत्वेऽप्युपपत्तेः किं वसुखाद्युत्पत्ति

इत्याशंक्यनिराधिका नाध्यासायोगात्सिद्धिद्रूपात्मन एव तदधिष्ठानत्वं वाच्यं. ततश्च सत्यान्तात्मत्वात्प्रपञ्चस्य
 तत्र सद्बुद्धिरन्यथा सिद्धतीत्याशयेनाह तत्र त्यक्पराग्रह्यमिति. तत्र प्रत्यक्षबुधः प्रत्यक्षपराग्रह्यसमुदायात्म
 कमित्यर्थः. नचाप्रयोजकत्वं. प्रपञ्चविलक्षणं प्राप्तिनिप्रपञ्चात्मतायाः असंभवस्योक्तत्वात्. ननु प्रपञ्चस्त
 मपिश्रुक्तिरजतादिसत्यमेवेत्यत्राह. नवास्तवमिति. उक्तरीत्या तस्याऽनिर्वचनीयत्वसाधनादित्यर्थः. अ
 थवा. नन्वधिष्ठानाध्यस्यमानां शब्दयोर्लुपितं भ्रमस्य दृष्टम्. अहमिति प्रत्ययस्यैकहोत्रोपाद्रष्टृमात्रविष
 यः कथमध्यास इत्याशंकाह प्रत्यक्षपरागिति. अहमनुभवेपि निपुणं निरूप्यमाणे दृग्दृष्ट्यात्मना प्रत्य
 क्षाः परागं शब्दभासते. तस्य चेदमनिर्दृष्टस्य तत्तायऽपि उवाहिरुद्रोभयत्तपत्वादध्यासं विना एकत्वबोधात्
 भवादेतदुभयपरस्परस्मिन्परस्परान्तेनाध्यस्ततां प्रति योग्यमित्यर्थः. ननु प्रत्यक्षपराचोः सादृश्य
 भावाद्बुद्धेर्वात्मनि दोषस्याप्यसंभवादारोप्यस्य च पूर्वमननुभवेन संस्काराभावात्कथं परस्परध्यास इत्य
 तत्राह अवोधमात्रमिति. स्फुरतोपितत्वा नवबोधः सर्वत्राध्यासपुष्कलकारणं. सचात्मन्यनुभवसि
 द्धेस्त्वैकाग्रविसामग्र्योत्पत्तिः. अन्योन्येति. अन्योन्याध्यासे मिथुनीकरणे चेत्यर्थः. प्रत्यक्षपराग्रह्य

वश्रुतिसिद्धतदभेदस्य बाधकाभावादिति चिद्रूप एवात्मा. एवमुक्तानुमानेन तस्यानंदत्वसिद्धवानंदस्य दुःख
विरोधित्वेन निर्दुःखत्वं आत्मनोऽनित्यत्वायोगेन नित्यत्वं च सिद्धमिति निर्दुःखनित्यचित्सुखविग्रह आत्मा
एवं सर्वस्य प्रपंचस्य दृश्यतया वक्ष्यमाणन्यायाच्चाऽनिर्वचनीयत्वसिद्धौ सजातीयादिभेदशून्योपीत्युक्ता
त्मसिद्धिः. एतच्च वेदांतवेद्यसमस्तनूपोपलक्षणतयोक्तं तत्र कथं जडप्रपंचस्य वस्तुतः संभव इति ॥ २६ ॥
कथं तर्हि एतदनुभवः. ॥ प्रध्यासादसंभावितस्याऽनुभवसिद्धस्याऽध्यासनियमात्. ननु न प्रपंचोऽध्यस्तो
बाधकाभावात् न च शुक्लो रजतादिव द्वाधोस्तीत्याशंक्य तदध्यस्तताग्राहकप्रमाणा भवतद्वाधकमि
त्याह प्रध्यस्तमिति आरोपितमित्यर्थः. बाह्याध्यात्मकप्रपंचोऽध्यस्तो न वास्तव इति वा. परिधिर्नत्वात्. शु
क्लो रजतादिव दित्यभिप्रेत्याह. अल्पवपुरिति. अस्यात्मनोऽल्पवपुरिव वपुः यथा प्रसिद्धं वपुः स्वातिरि
क्तमात्मानं स्वस्वनूपेण निरूपयदवच्छिनत्ति. एवमहकारादिरपि सच्चिद्रूपमात्मानं स्वेन रूपेण भा
सयतीति वपुः एतच्चाध्यस्तत्वं पोद्घननायोक्तं. ननु स नृधट्ट इत्यादि प्रतीतिविरोधात् नैदमनुमानं साधु

ह्यन्योन्यात्मकं मन्योन्यधर्मविज्ञाध्यस्तं तस्य मिथुनीकरणं नाम ज्ञानाध्यासः तदुभयावच्छिन्नमेकं ज्ञानमि
तियावत् असंसर्गः ग्रहनिबंधनत्वानभ्युपगमादित्यभयत्राज्ञानमेव निमित्तमिति भावः ततश्च प्रत्यगज्ञान
मेव बुद्ध्यात्मना तदुभयोपरक्तज्ञानात्मना च परिणममानमहमिति साक्षिविषयस्तदुक्तं अविद्येव बाह्यदोषापे
क्षयारजताकारेण साक्षिचेतन्यस्य रजतावधेदज्ञानाभासाकारेण च परिणममानास्वकोर्येण सह साक्षि
विषयत्वमापद्यत इति अयमर्थः दुष्टेन्द्रियस्य शुक्तिसन्निकर्षादिदमिति प्रमाणवृत्तिर्भवति तत्प्रतिफ
लितशुक्त्यवच्छिन्नचेतन्यनिष्ठशुक्तित्वाऽज्ञानं रगि संस्कारादिसर्ववशुक्त्या सह मिथ्यातादात्म्यापन्नर
जतात्मना परिणमते इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचिन्निष्ठशुक्तिविषयत्वाज्ञानं तु ज्ञानसंस्कारसहकृतं साक्षि
रजतसंबंधापादकरजतज्ञानात्मना तच्च जडत्वान्न स्वविषयसाधकमिति सावित्तासाऽज्ञानं साक्षिविषय इति
अत्र केचित् किं रजतज्ञानात्मिकाऽविद्यावृत्त्या तया विना पीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिणे वरजतप्रति
भासोपपत्तेः अथ स्तरजतादेः प्रमाणागम्यत्वेनावरणरहितत्वादावरणभिभवार्थं विदुपरगार्थं वा वृत्तेरन्यत्र स्वी

कारात् अतएवज्ञानसुखादीनवृत्त्यंतरमपेयते. तेषामनावृतचेतन्याध्यस्तत्वादेवभानसंभवात्. अन्यथावृ
त्तावपि वृत्त्यंतरापेक्षायामनवस्थापते. नापिसंस्काराथवृत्तिः. रजतविशिष्टचिन्नाशेनैवसुखादाविवतज्जनना
त् नचार्थानां रजसंस्कारस्य स्मृत्यहेतुत्वावृत्तिसिद्धिः. सुखादावेवतत्कल्पनात् वृत्त्यंतरापेक्षयाधर्मकल्पना
मात्रत्वेन लघुत्वाच्च. नचज्ञानसंस्कारस्याऽथाहेतुत्वं. अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदमेवतत्कल्पनात्. अतएवप्राती
तिकं रजतं दोषादेरप्यावश्यकं रजतोत्पादेनैवार्थवत्वमिति वदंति. अत्रोच्यते. अनावृतचेतन्याध्यस्ततामात्रस्य
जडभानप्रयोजकत्वे अनुभेयवन्द्वादेरभानापत्तिः तत्रविषयगतावरणभंगानंगीकारात्. कथं तर्हि तत्रवन्दि
भानं. अनुमानपटव्याऽतःकरणवच्छेदेन वन्दि विषयकाज्ञानापसरणात्. वन्दिमहेन जानामीत्यनुभवेन वन्दा
वात्मनिचाज्ञानसाधनात् तदन्तरापसारणस्य च वन्दि व्यवहारहेतुत्वमिति वक्ष्यते. ततश्च तदाकारवृत्तिविषयत्वं
मेवास्वच्छतामं सेषु भानप्रयोजकमास्थेयं. स्वच्छतःकरणसुखादिभानेषु वृत्तिविनापितदाकारत्वसंभवात् त्वि
त्प्रतिविवाश्रयत्वमपीति जडप्रतिभासे दृश्येव गतिः. चेतन्यं हि यदाकारवृत्तौ प्रतिविंबेतद्भासयति. प्रतिविंबाश्र

यंचरुत्यादिकं तथादर्शनात् नचक्वचिद्वृत्तिः क्वचित्प्रतिविंबाश्रयत्वं तत्रमित्यननुगमः । सर्वजडप्रतिभासानुगतं हि
चेतन्याकारत्वं मेव प्रयोजकं ब्रूमः । चेतन्यं यदाकारं भवति तत्प्रतिभासत इत्यर्थः । चेतन्यस्य च तदाकारत्वं न स्वतोऽसंग-
त्वात् । किंतु क्वचित्प्रतिविंबात् क्वचित्तदाकारवृत्तिसंबन्धादित्यन्यदेतत् तत्र सात्विकांतःकरणतद्गुणेषु प्रतिविंबा-
त्तामसेषु तदाकारवृत्तिसंबन्धादेवेति कुतो रजताकारवृत्तिविना तद्ज्ञानं । नचाऽध्यस्तरजतस्याऽस्वच्छतामसस्य
चित्प्रतिविंबाश्रयत्वमभ्युपगंतुं युक्तं । प्रस्वच्छरजतसंस्कारसंस्कृताविद्यारथत्वेनास्वच्छत्वादिति सिद्धाऽवि-
द्यावृत्तिः । ननु परोक्षे तदाकारवृत्तिः प्रपरोक्षे त्वनावृत्तविदध्यस्तत्वं तत्र मस्तु मेवं । सामान्यसामग्रीविना विशेष-
षसामग्र्याप्रहेतुत्वेन तत्राप्यस्वच्छतामसभात्रभानहेतुवृत्तिविषयत्वस्याऽपरिहार्यत्वात् । किंच रजतस्य
विषयावच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वेऽप्रहं रजतवानिति प्रतीतिः स्यान्न त्वहं रजतज्ञानवानिति । किंच त्वन्मतेर्धसंस्का-
रस्य स्मृतिहेतुत्वं ज्ञानसामग्र्याऽप्यर्थहेतुत्वं चाकू संकल्पमिति गौरवंप्रतीतिकत्वं च प्रतीतिकालान्यकालासत्वं
ननु प्रतीतिजन्यत्वं संस्कारादेरपि प्रतीतिकत्वापत्तेः । नच साक्षिकालान्यकालः संभवतीत्यविद्यावृत्तिरेव तत्प्रतीतिः ।

तं४

ननुतवाप्यविद्यावृत्तेरजतविषयत्वात्धीवृत्तेऽप्येदं मात्रविषयत्वादिष्टपुरोवर्तिविशिष्टविषयवृत्त्यंतरं प्रवर्तकं क
ल्प्यमिति चेन्न. एकावधिन्नजलदर्पणयो रेकम्बरवप्रतिविंबवेदेकतापन्नसत्यामिथ्यावस्तुद्वयेप्येकप्रतिभा
साभूपगमेन श्रुतयभेदापन्नरजतस्फुरणस्य फलस्यैकत्वात्प्रवृत्त्युपपत्तेरितिसंक्षेपः. सादृश्यज्ञानादेर
ध्यासेहेतुव्यभिचारेण निरस्यति. सादृश्यधीति. सर्वाध्यासाननुगतत्वान्नहेतुत्वाभिमतमेतन्नित्यसादृश्य
धीदोषसंस्कारात्मकमध्यासनिमित्तमित्यर्थः. सादृश्यधियो व्यभिचारस्थानमाह ब्राह्मणेति. ब्राह्मणोहमि
तिजात्यध्यासआत्मनि सर्वे रिष्यते. अन्यथा ब्राह्मणोयजेत ब्राह्मणो न हंत्य इति विधिनिषेधव्यवस्थानुपप
त्तेः तत्रचनसादृश्यमस्तीत्यर्थः. ननु सोऽपि नित्यनिमित्तोऽध्यासत्वादिति. नेत्याह. जात्येति. आत्मनि
हि जात्या सादृश्यमनुपलब्धिवाधितं. द्वयोरपि गुणक्रियाऽवयवशून्यत्वात्. नतस्य प्रतिमेति श्रुतेश्च
त्यर्थः. ततश्चरजताद्यध्यासेष्वर्थिकतत्रयं नत्वध्यासमात्रांगमिति भावः ॥ ॥ नन्वत्रापि प्रमेयत्वादिना सा
दृश्यमस्तीत्याशंक्य. न तादृक् सादृश्यमध्यासप्रयोजकं. प्रतिप्रसंगात्. किंतु भूयोवयवगुणादिसाम्यं. न चेतयो

स्तदस्तीत्याह भूयस्त्ववदिति. एतच्च सामान्यपूगवपुषो विशेषणं. गूणावयवादीनां बहूनामनेकसामा-
न्यात्मकमित्यर्थः. अथवा इह गो गवघादौ अभिधेयैर्जैर्मिन्यादिभिः सामान्यपूगात्मकैसादृश्यवस्तूक्त-
मित्यन्वयः. कासाव्यक्तीनामित्यत्राह भूयस्त्ववतीनां गवादितनुगतगूणावयवक्रियाणामिति. गुण-
नां शुक्लत्वदीर्घत्वादीनि सामान्यानि. अवयवानां पादपृष्ठत्वादीनि. क्रियाणां गमनभक्षणचर्वणत्वादी-
नि. तेषां पूगः समूह एव वपुर्यस्य. नन्यतिपाठे गूणादीनां भूयस्त्वं सादृश्यवस्तूक्तमिति स्वार्थेति
अख्येयः. नन्वाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति वैदिकप्रयोगो दध्यासानुपपत्त्याच्चात्मन्यपि किंचि-
त्सादृश्यं कल्पमित्याशङ्क्याह नेति. अत्र चिन्मात्रात्मनिततादृगपि किंचित्सादृश्यमस्तीत्यर्थः. न
च नित्यत्वसर्वगतत्वाद्यपि जातिसादृश्यमनुवृत्तकारणात्मिकाया जातेरनित्यत्वाज्जातावृत्तेरस-
र्वगतत्वाच्चेति भावः. दोषस्य व्यभिचारस्थलमाह विषयेति. विषयदोषः सादृश्यादिः करणदोषः
काचादिः तत्र संबिदिप्रमाणफलेद्यदिज्ञानेयः परेषां वेद्यत्वादिभ्रमः सतावद्विषयदोषात्करणदो-

षाद्वा न संभवति. संविदः स्वप्रकाशत्वेनाऽविषयत्वात्करणगोचरत्वाच्च. अस्तु प्रमातृदोषादेवेति चे
 तर्हि दोषांतरा संभवान्न. प्रमात्रमिव्यक्ता मोहादेवेति वक्तव्यं तच्चास्मादिष्टमेवेत्याह. अपि चिति. तत्र
 मोहमात्रजत्वसिद्धौ तद्वत्प्रकृतेरपि मोहैकनिमित्तासाधनीयेत्याह. एवमिति. संविद्विषयत्वादिधीभ्र
 मस्तथापरमात्मनि हेतुबुद्धिरपि यतो भ्रातिरतो ज्ञानहेतुरस्त्वित्यन्वयः. अज्ञानजत्वं संभावयति विचि
 त्रंति. भिन्ना भिन्नत्वसदसत्त्वादिविचारासहत्वेनाऽनिर्वचनीयेत्यर्थः. भ्रातित्वसाधकमाहाऽद्विती
 यद्वयमतिरतस्मिन्तद्बुद्धिरित्यर्थः. इयमिति साक्षिसिद्धत्वमाह भगवतीत्यनेन महामहिमत्वा
 त्प्रपञ्चरचनासामर्थ्यं सूचितं. अस्तित्वेति समर्थने लोटः. अज्ञानजत्वं शक्यसमर्थनमित्यर्थः. एवं
 सादृश्यधीदोषयोर्व्यभिचारे उक्तः संस्कारोपिव्यभिचारी. श्रुतिरजतादिर्वेशिष्यस्य प्रागनुभूत
 स्यापि भ्रमविषयत्वादिति स्पष्टत्वा न्नोक्तं. इदानीं परस्पराध्यासे सत्यात्मनोऽप्यनात्मन्यध्यस्तत्वेन वा
 ध्यत्वान्निरधिष्ठानसच्छून्यजगत्स्यादित्याशङ्क्याऽज्ञातस्य बाधावधेरनध्यस्तस्य च शिष्यमाणात्वा न्नोक्तं

यथा ३

होष इत्यभिप्रेत्याह संसिद्धेति. विलसति व्यक्तीभवति मोहोऽनेनेति. विलासो मिथ्या रजतादिः ततश्च यतः स
विलासाज्ञानादितेव स्तुतिश्रुत्यादावधिष्ठानसंज्ञाप्रसिद्धा. अधितिष्ठति घेतं सकांर्यमोह इति सच नाध्यस्तोऽतो
यमस्थानेऽविषये शून्यत्वापादनं भ्रम इत्यर्थः. ननु यदाधारमोरोप्यभासते तदधिष्ठानं तच्चोरोप्येऽध्यस्तमेवाऽ
न्यथापरस्परार्थासौ न स्यादित्याह नाधार इति. अध्यस्तस्याधारत्वेन भासमाने श्रुतीदमंशेनाधिष्ठानगीरित्य
र्थः किंच शब्दे संस्पृष्टतयाध्यस्तोऽधिष्ठानांशोऽधारः तदुक्तं. अतद्रूपोपिताद्रूपेणोरोप्यबुद्धौ स्फुरन्ना
धार इति नचासावधिष्ठानं भवितुमर्हति परस्परश्रयात्. अधिष्ठाने सत्यध्यासोऽध्यासे सत्यधिष्ठानमिति
ति भावः. यद्वा. अन्योन्याध्यासे निरास्पदं सच्चयं जगत्स्यादिति तर्क एकेषां चिदादिनां जेतुं महानयं संभ्र
मउत्साहोऽस्थानेन युक्तमित्यर्थः संभ्रमे हेतुमाह. महतामिति. अनूनं तमः प्रज्ञानं येषां तेषां मध्ये महतां
शून्यवार्दिनां निर्वधः परमतरवंडने श्रुतिशायः यद्वा. निरास्पदमिदं चोद्यं निर्विषयमित्यर्थः. नन्वधिष्ठा
ने मवाधारस्तदाश्रयविषयाज्ञानकार्यस्याध्यस्तस्यान्याधारत्वायोगादतः कथमुक्तरीत्या शून्यतोद्धार इत्याशं

कथाऽधिष्ठानमिति यन्निष्ठतया मिथ्या रजतादिभासते सोऽधिष्ठानसामान्यांशः आधार इत्कत्तं तन्मात्रमे
 वचेदधिष्ठानं स्यात्सत्यं शून्यताप्रसज्येत न तु तथेत्यर्थः यतः सकार्यमोहविषये विशेषांश एवाधिष्ठानगीर्णो
 कसिद्धा तद्बोधोदेवहि भ्रमोतिवर्तते तेन यएव लौकिका इति न्यायेन तथैव शास्त्रेपीति नोक्तदोष इत्यर्थः
 अत्र केचिदध्यस्तमेव हीति न्यायाद्भ्रमविषय इदमंशः सत्यदमंशाद्भिन्नः सचाऽविद्यावृत्तिगोचरो वाध्यः
 शुक्लीदमंशस्तु प्रमाणवृत्तिगोचरो न वाध्यः न चेदंतादय विवेकापत्तिः विवेचकस्य शुक्तित्वादेरावृत्तत्वा
 त्तादिवेकाग्रहस्याध्यासे हेतुत्वात् नचाऽविद्यावृत्त्या शुक्लीदंताभेदे नैव रजतं बोध्यतां किं मिथ्येदंतयेति वाच्यं
 प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योर्विरुद्धयोरेकत्र कार्येऽप्रवृत्तेः नचाविद्यावृत्तेर्न दंतं विषयः रजतप्रतीतिरिदमि
 प्रथमत इत्यादि विरोधादिति वदंति तन्न उक्तरात्या शुक्लीदंता संसर्गाध्यासे नैव इदं रजतमित्यध्यासोपप
 लोमिथ्येदंतकल्पने मानाभावात् गौरवात् किंचेत्फत्तरश्लोके विरोधाच्च प्रध्यस्तमेव हीति स्वनृपेण संस
 रतया वाऽध्यस्तमेव भ्रमविषय इत्यर्थः प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योरेकस्फुरणे नैककार्यत्वस्योपपादितत्वात्

चित्स्वरूपाचार्यैरपीदं तासं सगोप्य निर्वचनीय इत्युक्तं नेदंत्वमिति हि क इदानीमाधारावष्टंभेनापि सत्यानृत
 मिथुनीकरणतया संसर्गविधेयाधारस्वरूपावा धातृशून्यतापत्तिमपहस्तयति किंचेति इदानीन्याध्या
 सेयद्यनृतद्वयमेव परस्परसंयुक्ततयाऽध्यसितव्यमिदं स्यात्तदा शून्यताप्रसज्येत द्वयोरपि बाध्यत्वात् न चेवं
 किंतु सत्यं प्रत्यगनृतं परागर्थः स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वात् तयोर्मिथोऽध्यासश्चेत्त्रतीचः पराक संसृष्टौ कारण
 बाध्यत्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वान्न शून्यप्रसंग इत्यर्थः न त्वन्या न्याध्यास एव किंप्रमाणमित्याशङ्क्याहकारा
 ध्यासस्यास्फुटत्वात्प्रसिद्ध एव रजताध्यासे प्रथमं साधयति इदमर्थेति रजतं तावदिदमिभुक्त्वादा
 वध्यस्तमिति संप्रतिपन्नमेव मिदमंशोऽपि रजतेऽध्यस्तइति साध्यं हेतुमाह रजतं भ्रम इति भ्रान्तौ
 भासमानत्वाद् रजतवदित्यर्थः व्यतिरेकेभुक्तिविशेषांशवदित्यर्थः यद्वा यदीदं त्वमनध्यस्तं स्यान्न भ्र
 मेस्फुरेद्युक्तित्ववदितितर्कः रजतेऽप्येव तिलक्षणेदंत्वाऽस्फुरणेऽपि तदर्थप्रवृत्तिरपि न स्यादिति निगर्वः
 एवमर्थध्यासेऽनुमानमुक्ताहानाध्यासेऽध्यसंप्रमा णयति रजतेति एकैवेदं रजतमिति

धीस्तत्रयथारजतस्येदमातादात्म्यं भासते एकमिदमो पिरजततादात्म्यमित्यनुभव एवात्रेतराध्यासेमा
 नमित्यर्थः. उक्तानुमानमूलभूता व्याप्तिप्रकटयति. अर्ध्यस्तमेवहीति. अर्ध्यस्तस्येव भ्रमे स्फुरणादि
 दमंशोप्यधस्तादिति साधितमित्यर्थः. ननु सर्वज्ञानं धर्मिण्यभ्रांतं इति न्यायादनर्ध्यस्तोपीदमंशः प्रथता
 मिति नेत्याह नान्यदिति. अन्यत्वेन रूपेण संसृष्टतया वाऽनर्ध्यस्तमित्यर्थः. धर्मिण्यभ्रांतमिति च धर्मिस्त्वि
 त्वेऽभ्रांतं ननु संसर्गेऽपीत्यर्थः. कथं न स्फुरतीति चेदनुभवबाधादेवेत्याह भ्रमे स्थितिः. सर्परजतमरीचिदि
 चेदादिभ्रमे ध्वस्तानां रज्जुत्वादीनां स्फुरणानुपलभनादित्यर्थः. ननु रजतादिभ्रमे द्वैतूप्यावभासादस्त
 परस्परार्थासेनत्वमध्यासे. तत्र द्वैतूप्यावभासादित्याशङ्क्य तदुपलभतेनात्रापि साधनीयमित्याह इ
 तेरिति. चितिचेत्ययोर्ध्यासमहमित्यध्यासेः सोपिततो ध्यासत्वादेव हेतोरितरेतराध्यासः स्यादुज्जताध्यास
 वदन्यथा ध्यासद्वैतूप्यकल्पनानुचिता स्यादित्यर्थः. अतएवाह मुपलभे इत्यहमिचेतन्यानुभवः. व्या
 प्तिस्मारयति. रजतेति. प्रकारांतरेण कल्पना गौरवमाह. नहीति. द्वैतूप्यावभासात्त्रापि विवेकिनाम

मस्त्येवेति भावः. चित्रादिशब्दवच्चाहंशब्दस्य शब्दत्वाच्चित्तान्नशब्दद्वयप्रयोगः उपपादितं इतरेतरा
ध्यासं सोपपन्निकमुपसंहरति. प्रवृत्तीति. अस्मात्पूर्वोक्ता नुभवयुक्त्यनुमाननूपात्रितयास्त्रिति
चेत्ययुगलेतरेतराध्याससिद्धिरन्यथात्रितयस्यापि बाधोपत्तेरित्यर्थः. नन्वज्ञातत्वेपिसादृश्यादिराह
तस्य निरंशस्य प्रतीचोऽविषयिणः कथमध्यासाधिष्ठानत्वं. लोके सदृशसावयवपराविषयाणा
मेवश्रुत्यादीनामधिष्ठानत्वदर्शनादिति शङ्कते. सदृशेति. कथंचित्सादृश्यादिसंपादनेन प्रोक्त्याप
रिहरति भवत्विति व्यवहारतत्सामर्थ्यात्. चिद्रूपेणात्मनितत्सर्वस्त्वचमित्यर्थः. तथाहि. अतः
करणस्य देहेन्द्रियापेक्षया प्रत्यक्त्वं स्वच्छत्वं चास्ति चैतन्यसादृश्यं सांशत्वमपि चैतन्यस्याऽ
विद्यावशादखंडस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकमस्ति परात्कृमपिसाभासांतःकरणे तदविविक्त
त्वेन स्पष्टीभावादिषयतामिवापन्नस्य शक्यमुत्प्रेक्षितं. अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदं
मुत्तराध्यासे शक्यं समर्थनमिति भावः. उक्तपरिहास्योपसिद्धांतत्वशङ्कामपनयति. अपिचेति.

न तावदस्मत्कल्पितोऽयं परिहारः किंतु भाष्यकृदेवोपचारमाश्रित्य सर्वमिदं विषयत्वादिकमात्मनि विभ्र-
 मसिध्यर्थमब्रवीदित्यर्थः. न च भाष्यकृदुक्तिरनुपलब्धिवाधितेत्याह स्ववचसेति. कंठरवेणैव नत्वभि-
 प्रायगत्येत्यर्थः. भाष्योक्तिमाह. न तावदिति. अध्यासभाव्येकधंपुनः प्रत्यगात्मन्यविषये ध्यासो विष-
 यधर्माणामित्याक्षिप्य. न तावदयमेकांतेनाऽविषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति ब्रुवन्नित्यर्थः. अस्म-
 त्प्रत्ययोऽतः करणं तत्राभिव्यक्तः सन् विषय इव भवति. सहिः प्रविद्यायामाभासावि वेकेन सूक्ष्मप्रति-
 विंबात्मना प्रविष्टोऽस्पृष्टोऽपि प्रत्यक्षापाधो साभासांतःकरणे स्थूलप्रतिविंबात्मना प्रविष्टः सन्नूशी-
 तमाना विवस्वभानुवदभिव्यक्तः स्वप्रकाशोऽपि स्पृष्टाभावमात्रेणोपचारादस्मत्प्रत्ययविषय इ-
 त्युच्यते. एतच्चाभ्युपेत्योक्तं. वस्तुतस्तु. अपरोक्षध्यासेऽधिष्ठानापरोक्षतंत्रं ननु सादृश्यादीत्या-
 ह. अपरोक्षेति. अपरोक्षरूपापरोक्षविषया च भ्रमधीरपरोक्षाधिष्ठानमात्रमपेक्ष्यते न त्वारोप्या-
 धिष्ठानयोरेकेंद्रियग्राह्यत्वसादृश्यादिकमपि. व्यभिचारादित्यर्थः. ननु इंद्रियागोचरस्यात्मनो

परोक्षमपि दुर्घटमित्याशंक्याह मनस इति. यदि वेति व्यवस्थार्थं किंचिन्न मनसः क्वचित्स्वतः क्वचिच्चक्षुरादि
त इत्यर्थः। केदमवधारितमित्यत्राह स्वप्नेनेति. न न्यात्मभिन्नस्य स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्तादृशो ध्यासः क्व
संप्रतिपन्न इत्याशंक्यात्मनि चेवं विचित्राश्वहीति न्यायसिद्धत्वात्स्वप्नभ्रम इत्याह स्वत इति. चितिस्ता
वत्प्राह कातराभावात्स्वप्नसत्तायां संशयादिरहित्यात्स्वयं ज्योतिष्ठं श्रुतेऽव स्वतोऽपरोक्षानूपादिहान
तया सादृश्यादिभूत्या स्वप्नभ्रमाधिष्ठानं. तथाप्यत्र चित्तौ स्वप्ने निद्रादौ घातनूपाद्याकार एव भ्रमश्चक्षु
र्विषयं मनो निमित्तं वानूपायदधिष्ठानं विनापि पुनः पुनर्जायते सहि स्वप्नो भूत्वेति श्रुतेः. यद्वा चक्षुरादिव्यापा
रोपरमात्कथं नूपाकृतिरित्यत्राह मनो निमित्तमिति. मनो गतनूपादिवासनानि निमित्तमित्यर्थः. स्वप्ने तेजसजी
वभोग्यत्वेन वासनापुंजशेषस्य मनसोऽवस्थानात्. अत्रेदं विचारणीयं. किं ब्रह्म चैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठा
नं उत जीवचैतन्यमिति. प्राद्ये व्यावहारिकः सन्नज्ञातसत्ताकः स्वप्नप्रपंचः स्यात्. अत्रेपि किं जागरेतस्य वा
धः किं वा त्वय इति. अत्र वदंति. अवस्थात्रया विष्टिः प्रात्मचैतन्यं भवति. स्थूलतः करणोपहितं जागरे वास

नाविशिष्टांतः करणोपहितं स्वप्ने स्फुटोचस्त्वक्षमतदुपहितमिति नात्र जाग्रदवस्थोचितं चैतन्यं स्वप्नभ्रमाधि
 ष्ठानं जागरादोचाहं चैत्रइति तादृगधिष्ठानबोधात्तद्वाधः. एवं च स्वप्नस्य जाग्रत्प्रपंचवेलक्षणे सति प्रमातरि वा
 ध्यत्वं वक्ष्यमाणमुपपत्स्यते. स्वप्नांतस्फुटिश्चेत्स्वप्नस्य हेतुर्जय एव तदभिप्रायेण च वक्ष्यति. स्फुटोत्तुतत्र लक्ष्य
 मेतीत्यादि. इति न पूर्वोत्तरविरोधः. बुद्ध्याद्युपहितजीवद्वयं पहितत्स्यैष्टातदेवानुप्राविशदित्यादि श्रुतेरीशक
 ल्पितत्वेन व्यावहारिकत्वात् श्रुत्यादिवदधिष्ठानत्वयोग्यं. तन्निष्ठाश्च जीवकल्पिताः ज्ञानावस्थाः स्वप्न
 भ्रमोपादानभूता अहं चैत्रइत्यादि जाग्रद्वोधेन बाध्यन्ते. श्रुक्तिज्ञानेनेव राजतोपादानाः ज्ञानावस्था इति.
 न चैवं सत्यहं गजोहं नीलमिति स्वप्नाकारापत्तिरिति वाच्यं. न हि स्वप्नः सर्वो पितादात्म्यो ध्यासः किंतु जाग्र
 तस्वप्नाकारानुसारात् कश्चित्ता. कश्चित्तु संसर्गाध्यासोऽयं राजाऽयं गजो मम क्षेत्रमिति तदाकारदर्शनात् इति
 तदिदं प्रापान्तरमणीयं. तथा हि. न तो बहीशकल्पितस्थूलांतः करणोपहितं चैतन्यं स्वप्नकाले स्ति यन्नदधि
 ष्ठानं स्यात्. नापि तत्ज्ञानं जागरादिजन्यं स्वप्नभ्रमबाधकं भवितुमर्हतीति. तद्वि किं साक्षिज्ञानमविद्यावृ

तिरंतः करणवृत्तिर्वा नाद्योतयोरज्ञानानिवर्तकत्वेनाबाधकत्वात्. नान्यः प्रंतः करणवृत्तेरज्ञानबो
धत्वादंतः करणस्य चाज्ञातसत्तानभ्युपगमेन प्रमाणावेद्यत्वात्. स्वस्मिंश्च स्ववृत्तेरसंभवादित्यलमसद्गुहे
ण. केचिद्वद्विज्ञानवद्विज्ञानसाधारणं चिन्मात्रं स्वप्नाधिष्ठानमाहुः. तच्च साधारणचिन्मात्रस्य पर
स्परविरोधेहीत्यादिन्यायेन दुर्निर्मुक्तत्वादेव नोपपद्यत इति किंप्रपञ्चेन. शरीरावद्विज्ञानं चेतन्यंतदधि
ष्ठानमित्यपरे. तदतीवस्थ वीर्यः. नहि जागरादौ शरीरबोधं विना स्वप्नाऽनिवृत्तिः. घटज्ञानादपि
तन्निवृत्तेः. अन्यत्वाद्. प्रंतः करणे पलक्षितं चेतन्यमधिष्ठानमिति तन्मते शुद्धचित्त एवाधिष्ठानत्वाज्जाग
रे स्वप्नस्य न बाधः स्यात्. तथा च सति मातरि बाध्यत्वं नोपपद्यते. तस्मादनुपहितं चेतन्यं जाग्रत्प्रपञ्चा
धिष्ठानं तदुपहितं तु स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानमिति वृद्धाः. एवं च जागरादावावश्यं जाग्रदुपहितचित्तोच
रप्रमाणं वृत्त्यासतिप्रमातरि स्वप्नबाध उपपद्यते. तत्र चाधिष्ठानतावच्छेदकं घटत्वाद्येव जाग्रदुपहितत्वमुप
लक्षणं सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थित्ववत्. तथा च जाग्रदनुभूतवस्तुपहितमेव ब्रह्म चेतन्यमिंद्रियो परमात् तया

त्वेनाः प्रथमानं उपाधेस्तदस्थत्वात्कृत्पमात्रेण प्रथमानं निद्रादोषजाग्रत्संस्कारादृष्टसहकृताज्ञा
 नेन सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनाविवर्तमानं स्वेनैव भासते । स्थूलोक्तस्य सर्वावतोमात्राभापादायेति श्रुतेः ४० अत्र
 तिरोहितजाग्रदुपाधिविशेषस्य चेतनमात्रस्य स्वतोऽपरोक्षस्फुरणमेवाधिष्ठानज्ञानं । अज्ञातोपाधे
 श्चोपहितानवभासादधिष्ठानतावच्छेदकजाग्रदुपाधाकारधियावाधः । मूलाऽज्ञानाकार्यत्वादविद्यातिरि
 क्तदोषजन्यत्वाच्च स्वप्नस्य न व्यावहारिकतेति दिक् । आरोप्याधिष्ठानयोरेकेंद्रियग्राह्यत्वस्य व्यभि
 चारवक्तुं मनः प्रमाणत्वाभ्युपेत्य वादेन मानसेन भासिचाक्षुषाध्यासं दर्शयति । मनोवगम्येपीति । मान
 सापरोक्षेऽप्यवरेऽधिष्ठानेऽपरोक्षतामात्रसामर्थ्याच्च कुं न भो नीलं न भ इति नाना नृपो लेश्वी भ्रमो
 दृश्यते । तेनोक्तनियम इत्यर्थः । एवं स्वतोऽपरोक्षे च स्वप्नभ्रममनो नैत्यभ्रमानुदाहृत्य नयनत इत्य
 स्यादाहरणमाह । यथाक्षिगम्य इति व्याख्यातं । ननु नाकाशो मानसो वाद्यत्वात् । मनसो बहिरस्वा
 तं व्यात्तं अपि तु साक्षिवेद्य एवेति चेन्न बाह्यस्य प्रमाणेनैव ज्ञाततया साक्षिवेद्यत्वाच्च भ्रमसंभव

हिरिंद्रियागोचरस्यमानसत्वमंतरेणाज्ञाततयेवभानप्रसंगात् तदुक्तं. ज्ञाततयाविषयः प्रमा
णव्यवधानमपेक्ष्यतेइति. कथंनहिस्वरवादेः कल्पितरजतादेश्वज्ञातत्वेनानुभवइतिचेत्तेषामां
तरत्वेनाऽनादृतत्वाद्वाद्यस्यतुनभसोघटादिवदादृतत्वेनावरणभगोयप्रमाणपेक्षेणान्मनोवेद्य
त्वमगत्याभ्यपेयं. नचतस्यबहिरस्वातंत्र्यंमनसाद्येवपश्यतीत्यादिश्रुत्यावाद्यानामपिमनोवेद्य
तायादितित्वात्बहिरस्वातंत्र्येतिश्रुत्यैकेवलमनोविषया. नचाऽनपित्तिकारंमनःसाक्षात्कारस
मर्थमितिचक्षुरेवतत्राकारापरिग्रहेयं. ननुकथंनिरूपेनभसिचक्षुषःप्रवृत्तिः तस्यरूपपुरस्कारे
एवद्रव्येषुप्रवृत्तेरितिचेत्सत्यमेतत् नस्वीयनूपपुरस्कारेणेत्यत्रकिंचिन्नियामकमस्ति. पीतःशं
खारक्तःस्फटिकइत्यन्यनूपद्वारापिचक्षुःप्रवृत्तिदर्शनात्नचतत्रनूपवृत्तेःशोक्यस्यैवाभिभवो
ननूपस्येतिवाच्यं. तथापिउद्भूताभिभूतनूपस्पर्शस्यस्त्वणस्यचाक्षुषत्वप्रसंगात्. ततश्चा

लोकादिनूपोपहितेनभसितद्वारापिचक्षुः प्रवृत्त्यविरोधः. अप्रत्यक्षेपिद्याकाशे इति भाष्यं तु नू-
 पानुपधानकालाभिप्रायं परमतेनवा. नचान्यनूपद्वारापिनूपवत्येवचक्षुः प्रवृत्तिर्गौरवाद्भूतनूप-
 गच्छदेवचक्षुः प्रवर्ततेनतु उद्भूतनूपवत्येवेति. अस्तु तर्हि चाक्षुषमेवनभ इति चेन्न अप्रतिद्रव्यत्वात्
 मरुत्वे सत्युद्भूतनूपवत्वस्यद्रव्यचाक्षुषेतन्त्रत्वात्. एवं च तमोपिमानसमालोकं विना नूपिग्रहे चक्षुषो
 सामर्थ्यात् इति संक्षेपः. ततश्चात्र नूपद्वारकचक्षुरपिताकाशकारमनोवृत्तिविषयत्वेनीलत्वा-
 द्याशेप इति भावः तथापि ज्ञातसामान्यांश्च ज्ञातविशेषांश्च मधिष्ठानं. नचात्मनो निरंशस्य त-
 त्संभव इत्याशङ्क्याऽभेदेपि ज्ञाताऽज्ञातत्वसंभवमुपपादयति. ज्ञातेपीति. तावदिति तन्मात्रे तदभि-
 ने इत्यर्थः. ईदृशेवस्तु निज्ञातेप्यज्ञानवशात्तस्येवस्फुरणमस्फुरणं च दृष्टमित्यर्थः. कु-
 चदृष्टमित्यत्राह दूरस्थयोरिति. दूरस्थेवनस्पतिद्वये एकोयंवनस्पतिरिति भ्रमोभवति. तत्रचा-
 नवस्थाभयादन्योन्याभावप्रतिभो गिनोरनिरूपणाच्च भेदस्यचवनस्पतिरूपानतिरेकात्तत्स्फु-

रूपेपिभेदास्फुरणं दृष्टमित्यर्थः. तेनवनस्पतिवस्तुनी नोस्माकमवगते. तयोर्भेदस्तु तदभिन्नोपिनोद
ष्टिविषयइत्यर्थः. ननुतत्रापिवनस्पतित्वेनस्फुरणंभेदेत्वेनाऽस्फुरणंतच्चभिन्नमेवेत्याशंक्याह ततइ
ति. श्रुत्यांतराभिलष्यत्वेनभेदेपिस्वरूपेणाभिन्नमेवभेदरूपंवनस्पतिरूपादित्यर्थः. इतश्चज्ञातस्याऽ
ज्ञातत्वंनविरुद्धं त्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यर्थेभासमानएवतदज्ञानानुभवात्ज्ञानवदज्ञानस्यापिविषय
निनूप्यत्वात्सविषयकेचविषयस्यैवविशेषणत्वात्ज्ञातस्यचविशेषणत्वात्. नचतत्रज्ञातसामान्या
शेषज्ञाननिनूपकस्तस्यप्रमाणावगतस्याज्ञानाविषयत्वात्. परबुद्धिस्थविशेषस्याऽशक्यज्ञानत्वा
त्कथाविशेषकत्वमितिचेदज्ञाततयासाक्षिवेद्यत्वाविरोधादावृतचित्तेरज्ञानाविरोधस्यानुभवसिद्धत्वा
च्च. परैरप्यनभ्यासदृशायांज्ञातेपिजलादौसंशयाभ्युपगमादितिदिक्. ननुश्रुत्यादौज्ञाताऽज्ञाता
शयोरियंश्रुतिरितिशब्दद्वयवाच्यत्वेनभेददर्शनान्नैकस्यज्ञाताऽज्ञातत्वमित्याशंक्यतत्रसन्नपिअंशभे
दस्त्वयोजकइत्याह यत्रापीति. यत्रापिश्रुत्यादौप्रतीतादिदंरूपादितरत्राऽप्रतीतेविशेषांशेदेवाद्भेदो

विद्यते तत्रापि तस्य भेदस्यापुनरुक्तशब्दवाच्यादिदं नूपादतिरिक्तवपुषः श्रुत्यादेरज्ञाततां प्रतिनांगत्व
 मित्यर्थः इदं त्वश्रुतित्वधर्मभेदे एव ज्ञाताऽज्ञातत्वावच्छेदक इति चेन्नेत्याह श्रुतीदमंशादिति अप्रती
 तात्रिकोणताः श्रुतित्वं यद्यपि प्रतीताश्च श्रुतीदंत्वाद्भूतः पृथक् तथापि तत्स्थं पृथक्त्वं तस्याः श्रुति
 ताया अप्रबुद्धत्वे निमित्तं नेष्टमिति संबन्धः कथं नेष्टमिति चेदुक्तव्येभिचारदेवेत्याह यत्तदिति यस्माद्दे
 दवतो वनस्पतेः स्वतृपं प्रपश्यन्त प्यस्माद्वनस्पतेः सकाशादभिन्नं पार्श्वस्थाद्वनस्पतेः सकाशादस्य भेद
 मक्षणान् प्रतिपद्यते स्वतो धर्मधर्म्यभेदे विज्ञाताऽज्ञातत्वदर्शनात्तद्भेदोऽप्रबुद्धत्वा नंगमित्यर्थः स्व
 भिन्नभेदवादिभेदे विज्ञातस्याऽज्ञातत्वमविरुद्धमित्याह सप्रत्यभिज्ञोति मितेपि प्रमाणान्निश्चिते
 पि घटाद्यर्थे तस्यैव घटादेः स्वाभाविकात्स्ववपुषः स्वतृपादनेति रिक्तः स्थेमा स्थिरत्वमभेदः पूर्वमप्रबु
 द्धोपि सप्रत्यभिज्ञस्य पुं सो नयनो त्यायाधीः सो यं घट इति प्रत्यभिज्ञात्मिका तस्याः पश्चाद्विषयो भ
 वतीति सर्वे रप्यगीकृतमित्यर्थः ॥ प्रथवा प्रत्यभिज्ञा संस्कारः तत्सहितनयनो स्थितधिय इत्यर्थः ॥

नहि स्थैर्येनामकश्चिदुणः क्रियाधर्मतिरंवा. अपितु वस्तुस्वरूपमेव पूर्वापरकालसंबंधं निमित्तीकृत्य स्थैर्योच्यते. एवं चक्षुःश्रोत्रादिकवादिनां प्रत्यक्षेऽपि घटादौ तदभिन्नस्थैर्यं ज्ञाने चेत् तत्ज्ञानसाम्राज्यसीमनि प्रतीचि ज्ञातेऽज्ञानविरोध इति किमुक्तव्यमिति भावः. एवं च निरंशस्यापि सिद्धमात्मनोऽधिष्ठानत्वमित्यप्यसंहरति. एवमिति. प्रत्यगनिर्द्वैतं रूपेण स्फुरत्यपि चिदात्मनि मुक्ताद्वयानिर्द्वैतं रूपेण स्फूर्तिभाज्यं धिष्ठाने स्वाज्ञानमात्रदोषादत्यक्तस्याहंकारादेरध्यस्तता प्रागुक्तकृत्किमिदं रूपं नैत्यर्थः. प्रत्यकं रूपं विशिनष्टि जगदिति इदमिति साक्षिसिद्धत्वात् साविति परोक्षत्वाद्भिन्नभागेनानात्वं तद्वदित्यर्थः. यद्यपि स्फुरतिचिदात्मनि नास्ति नभातीति व्यवहारलक्षणमावरणं नास्ति. विरोधात्. तथापि तदत्यंताभिन्नेऽप्यद्वयानिर्द्वैतं रूपेऽनुभूयमानत्वादेव तदंगीक्रियते. न ह्यज्ञानादतत्त्वं तद्वद्विस्तृतत्वं. येन विरोधः स्यात् किंतु कृत्यवधारणोपपत्तेरिति भावः. एवमत्यं रूपस्याध्यस्तत्वे साधिते बंधतदनर्थत्वतत्कारणमुक्तिरदर्थत्वतत्कारणात्मकं षड् सिद्धमित्याह प्रत्यं रूपमिति. प्रत्यं परिच्छिन्नं कर्तृत्वादि रूप्यत इति रूपं यन्नाम रूपकमस्मिन् कर्तृद

स्यभूतो बंधनमिव बंधनमित्यर्थः ननु कुतो स्यात्पत्रूपस्यानर्थत्वमित्याह बद्ध इति. अनेन ह्यल्पत्रयेण धर्म
 धर्मध्यासात्मकेनात्मा बद्धो निर्गदितः स्वच्छोप्यस्वच्छ इव विज्ञोप्यज्ञ इवाने दोष्यशनायादिविविधदुःखदा
 वदहनप्रदीपशिव इवानिशंबभ्रमीति.. ननु कुतस्थाऽसंगविदेकरसः सन्कथमयमीदृशीदशमाप
 न्न इत्यत्राह स्वात्मा ज्ञानमिति. स्वाश्रयविषयो ज्ञानमेवास्यात्मनो बंधकारणं नान्यदित्यर्थः. नन्वीदृ
 शस्य सहजमोहो धूपमग्नस्य विवशस्य कुतो बंधविच्छिन्तिः स्यादित्यत्राह स्वात्मेति स्वात्मनो ह्यनंदब्र
 ह्मभेदेन यत्ज्ञानं तत एवास्य समूलबंधनिवृत्तिरित्यर्थः. तस्या उपादेयत्वमाह मुक्तिरिति सा हि मुक्तिरस्मि
 लानर्थ निमुक्तिपूर्णानंदावाप्तिरूपत्वात् परमपुरुषार्थ इत्यर्थः. नन्वनादिभावत्रया ज्ञानस्य ब्रह्मव
 द्यनिवृत्त्यऽसंभवात् कुतस्तन्निवृत्तिरूपामुक्तिः फलमित्याशंक्यतस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं
 साधयति अज्ञानमपीति. तथा हि अज्ञस्य स्वात्मन्यज्ञानान्वयः स्वाभाविकः कल्पितो वा. नाद्य इत्याहु
 नत्विति. कुत इत्यत्राह चेतन्येति. स्वभावत आत्मन्यज्ञानमस्ति चेद्वस्तुभूतं स्यात्. नच स्वप्रकाशादि

दात्मकेवस्तुतोऽज्ञानं वर्तितुमर्हति प्रकाशतमसो विरोधात् तथाऽज्ञानमात्मधर्मश्चेत्स्वयं विनश्यदा
त्मानं विकृत्य पयन्त पयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणि मिति न्यायात् तथाऽज्ञानस्य वस्तुत्वे हेतापत्ति
रिति चित्तं विचारत्वाद् व्युत्पत्तिविरोध इत्यर्थः. द्वितीयमंगीकरोति. अज्ञानतापीति. अपिस्त्व
र्थः. तथा त्वेहि मध्यं दिना लोकमंडले कोशिकादिकल्पितांधकारवदविरोधः स्यादिति भावः ४० नन्वे
वमज्ञानेनेवाज्ञानकल्पनायामात्माश्रयत्वमिति नेत्याह नात्मेति. अनादि ह्यज्ञानमज्ञानतंत्रमज्ञानत्वम
प्यनादीति कात्माश्रय इति भावः. यद्वा. अत्रानिर्वचनीयवादे नानुपपत्तिरिति भावः. केचित्तु।
सत्कार्याः सत्कार्यवादिनो रभिव्यक्ता बुत्पत्तौ च नात्माश्रयश्चेत्किमुभायावो दिन इत्यर्थमाहुः. अज्ञा
नादेवाज्ञानकल्पने प्रमाणमाह द्वारमिति. आत्मन्यज्ञानसंबंधोऽज्ञानकृतो दृग्दृश्यसंबंधाद्दृष्टा
नसंबंधवत्. प्रसाध्यागकत्वाद्वापि सूचनाथो हि शब्दः. अयमर्थः. यस्मादसंगत्यादृशास कले
मेव दृश्यघटादिसंबन्धमानमज्ञानसंबन्धद्वारीकृत्येत्यादि. आत्मनो नात्मनो योगो वास्तवो नोपपद्यते

इति च वार्तिकं तस्मान्नात्र व्याप्तौ विवर्तितव्यमित्यर्थः. हेत्वसिद्धिः कुरुते मोहोपीति. अहमज्ञ इत्यनुभ
 वादित्यर्थः. अत्र चेति. व्याप्तौ विवर्तो न हेतोः पक्षधर्मत्व इत्यर्थः. ततश्चात्रापि मोह निमित्तत्वमिति
 निगमयति तस्मादिति. ननु कथं प्रपञ्चकल्पनोपक्षेपस्याज्ञानस्य स्वकल्पकत्वमपीत्याशङ्क्यस्व
 परनिर्वाहकस्वभावत्वादित्याह संविदिति यथाहि प्रमाणफलभूता संवित्स्वविषयघटादिसिद्धौ चो
 पपत्तां धरं तद्विषयाज्ञानसंशयादि निवृत्तिभावं वहति उभयमपि साधयतीत्यर्थः. एवमज्ञाना
 देवप्रपञ्चकल्पनमज्ञानकल्पनं चोपपन्नमित्यर्थः. ननु संवित्संविदंतरवेद्येव स्वस्य स्वविषयत्वा
 संभवादित्याशङ्क्याह स्वरसत इति संविदंतरवेद्यत्वेऽनवस्थानात्संशयादि राहित्यात्स्वव्यवहारेप
 रानपेक्षयेव संविदित्याह कृतप्रायं. संवित्स्वप्रकाशत्वे विप्रतिपन्नं प्रतिनिदर्शनांतरमाह आत्मेति.
 यथावेद्यघटादिकं स्वचावगति समर्थज्ञानारण्यगुणयोगात्साधयति आत्मकार्यव्यवहारसहत्वात्ता
 नंशक्तिरित्युक्तं एवमज्ञानमपिशक्तिवशात्स्वपरकल्पकं स्यादित्यर्थः. नन्वात्मनोऽज्ञानारण्यश

क्तिमत्त्वादस्तु स्वपरसाधकत्वमज्ञानस्य तु परशक्तिभूतस्य शक्त्यंतराभावादज्ञानान्तरमेवाज्ञानसा
धकमपेयमेवंज्ञानवस्थेत्याशङ्क्य परदृष्ट्यवदृष्टान्तरमाह भेदं चेति यथेव हि भेदोऽन्योन्याभा
वो वेद्यं घटपटद्वयमिथोभिन्नं बोधयति. आत्मानमपि भेदं घटादेर्भेदात्सकाशात् भिन्नत्वेन तु स्वप्र
तियोगिकं भेदान्तरमपेक्षते ऽनवस्थानात् तथा मोहो विमोहान्तरं विना मोहं तत्कार्यं कल्पयतीत्यर्थः
एवं भाष्योक्ते बंधमिथ्यात्वे साधिते यदि शास्त्रारंभोपो द्वाते प्रादावध्यासः किमिति सूत्रकृतोऽपे
क्षित इत्याशङ्क्य सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वमिति न्यायादसौत्रस्य विषयत्वायोगादर्थगत्या सूत्रित एवे
त्याह ब्रह्मज्ञानमिति अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति मुमुक्षोर्ब्रह्मजिज्ञासोपदेशादधिकारिविशेषणस्य
मोक्षस्य बंधहेत्वज्ञानध्वंसात्मकस्य ब्रह्मज्ञानसाधकमिति सूत्रेण न बंधस्य सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वा
नुपपत्तेः एतत्सर्वं पूर्वोक्ताध्याससाधनप्रबन्धकृतिः सूत्रयामासेत्यर्थः तेन नासूत्रितार्थवर्णनं भा
ष्यकृत इत्याह तस्मादिति ननु ज्ञानमध्यस्तस्यैव निवर्तकमिति नायं निगमः पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञा

नेनेष्टयाः स्वविषयज्ञानेन शोकस्य स्फुटदृष्टिर्न पापस्य सेतुदृष्टिर्न विषयगुरु उध्यानेन
 प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रवर्तकज्ञानेन निवृत्तिदृष्टिर्नादिति चेन्न तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वस्य वि
 वक्षितत्वात् उत्तरज्ञानादेस्तु विरोधिगुणत्वेन सिद्धित्वेन स्फुटज्ञानत्वेन विहितक्रियात्वेन प्र
 वृत्तिसामग्रीत्वेन यथायथं निवर्तकत्वात् प्रकृतेऽप्यात्मज्ञानत्वेनैव निवर्तकत्वमिति चेन्नाहमि
 तिज्ञानादपि बंधनिवृत्त्यापत्तेः ॥ अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव निवर्तकमिति चेत्तदेव हितत्वज्ञानं
 मात्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीत्यादिश्रुतेः ॥ तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वं च निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं वि
 नानिर्वहति तथाहि न तावद्ब्रह्मादिप्रपञ्चोपाहितब्रह्मे ज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवति ब्रह्मणो वस्तुतस्तथा
 ताभावात् किंतु विशुद्धब्रह्मज्ञानं विशुद्धिश्च प्रपञ्चरोहित्यं न च संत्य प्रपञ्चाश्रयतदानीमेव तद्वा
 रित्यं वर्तते न चावर्तमानस्य साक्षात्कार विषयत्वसंभवः ॥ येनासौ भाविनीतिः प्रपञ्चतामवगाहे
 त् ॥ अस्तु प्रपञ्चोपादानत्वेन ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति चेन्न मृदादेस्तथात्वेन ज्ञानेऽपि घटाद्यनिवृत्तेः

दृष्टविपरीतस्य चाकल्पनात् तस्मात्प्रपञ्चसत्त्वकालेऽपि ब्रह्मणि निष्प्रपञ्चत्वप्रमावाच्याः साचनप्रपञ्चमिथ्यात्वं विनेति तथापि कथं सप्रपञ्चे प्रपञ्चराहित्यं तद्वृत्तितदत्यन्ताभावासत्वादिति चेन्न तत्समसत्ताकस्यैव तदत्यन्ताभावस्य तद्वृत्तेर्विवहारिकस्य च प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि पारमार्थिकाऽत्यन्ताभावाविरोधात् अतएव त्रैकालिकनिषेधस्य परमार्थदृष्टरजताभावविषयत्वमुक्तं विवरणे श्रुक्तोपरमार्थत्वेन दृष्टं यन्मिथ्यारजतं तत्प्रतियोगिकाऽभावात्मकाऽधिष्ठानविषयत्वं हितदर्थे नितुलौकिकापणस्थरजताभावविषयत्वं लौकिकस्यात्र निषेध्यत्वे मिथ्यात्वापत्तेः नैरुनानेति श्रुत्या दृश्यमानप्रपञ्चस्य ब्रह्मणीव श्रुक्तोपतीयमानरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकाभावप्रतीतेः च घटस्य तदभावाभावत्ववच्च अधिष्ठानस्य भावस्याप्यध्यस्तनिवृत्तिताभावत्वं न विरुध्यते केचित्तु रजतस्य परमार्थत्वाकारेण प्रतियोगिमतियः त्रैकालिकाभावस्तत्परोऽयं ग्रन्थः परमार्थत्वस्य व्यधिकरणत्वे च प्रतियोगिनो मिथ्यात्वमपि सिद्धतीति व्याचक्षते सर्वथाप्युपपन्नं प्रपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावइति संक्षेपः

अध्यासवर्णिकमपसंहरन्संभावितविषयप्रयोजनत्वाच्छास्त्रारंभनिगमयतितस्मादिति. एतत्प्रत्य
 क्षंसकलमपिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंज्ञानमात्रादेवदोषात्तद्वैरोचिदात्मनिग्रध्यस्तकुतइत्याहुर्भूमेति
 भूमरूपेहिब्रह्मणि अल्परूपपरत्रपरावभासत्वादध्यस्तमेवसंभवतीत्यर्थः. ततः किमित्यतः प्रोह इतीति
 ग्रध्यस्ततासिद्धौचब्रह्मधीबोधयत्वसूत्रितंसिद्धंभवतीत्यर्थः. तेनविषयादिसंभवात्श्रीमच्छरीरका
 र्यब्रह्मात्म्येक्यस्ययत्प्रगतनमपराधापनयनेनस्फुटीकरणंतत्रयत्पुटत्वमुपपत्तिर्वाहुल्यंतद्वक्तं
 शास्त्रं समासव्यासाभ्यांचतुर्लक्षणीनयसंग्रहात् शास्त्रकल्पंप्रकरणंकुर्मइत्यर्थः. तन्निर्मणफल
 माह ईशितादीति. जीवेशादिभेदाध्यासप्रतिहेतिफलकवाक्येऽप्यज्ञानस्ययदौस्थ्यं प्रतिबंधात्
 फलपर्यंतराहित्यंतस्मिन्नाकर्तुमित्यर्थः. अगतार्थवर्णिकमवतारयिष्यन्. ननुयदिब्रह्मान्यतः सिद्धं
 किंतुचिचारेण. अथासिद्धं नशकंविचारयितुं. वेदांतादापातंप्रतिपन्नंविचार्यमितिचे
 त्. केयमापातंप्रतिपत्तिः. सेतिचेन्न. तस्याबुभूत्सामात्रेहेतुत्वेनविचाराहेतुत्वात्. अतो नब्र

म विचार्यनवाबंधनिवृत्तिस्तत्फलमित्यादावाक्षिप्यसमाधत्तेमीमांसितव्यमिति. न तावदत्यतः सि
द्धमेव ब्रह्मेह विचार्यतस्योपनिषदन्यमानागोचरत्वादतोऽद्वितीयंसदविचारितामहावाक्यात्संमुग्धोप
स्थितमनयेवमीमांसयामीमांसितव्यं अखंडानंदात्मना ज्ञातव्यं. ब्रह्मणोऽपि निषदत्वेन विचारस्यैव त
न्निश्चयकत्वोचित्यात्. ब्रह्मपदस्य बृहत्पथनिगमेन सर्वानुवृत्तसत्तास्फुरणा त्म निव्युत्पन्नत्वा
दात्मशब्दस्य च यच्चाप्नोति यदा दत्त इति प्रत्यगर्थ एव प्रसिद्धे स्तयोरेकस्य विचार्यत्वसंभवात्. तद्वत्
यतिमीमांस्यमेवेति. सत आत्मत्वेनाज्ञानादनयामीमांसया तदेवात्माऽभेदेनमीमांस्यं नान्यन्नियोगादी
त्यर्थः. नन्वस्तु ब्रह्मात्मैक्यं विचार्यत्वादिष्यः फलासिद्धिस्तदवस्थेवेत्याशङ्क्याह ज्ञानमिति. अ
नेन प्रागुक्तेन यथास्यामीमांसायाद्दमेव प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म ज्ञातं सत्प्रयोजनं भवतीत्य
र्थः. नन्वेवं बंधनिवृत्तिर्न फलं स्यात्ततः प्रायुक्तविरोध इत्यत आह. तन्नांतरीयेति. ब्रह्मात्मबोधे
सति तमो निवृत्तेरर्थसिद्धत्वेन पृथग्भाषानपेक्षत्वात् तु लो न्न मनवन्त सापि पृथगुद्देश्यतया फ

लमित्यर्थः ननु तमो निवृत्तेरधिष्ठानमात्रत्वेनात्माभिन्नायाः प्रागपि सत्त्वात्कथं ज्ञानसाध्यत्वमि
ति चेत् यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यदभावे च यदभावस्तस्यैव तत्साध्यत्वात् अस्ति च ज्ञाने स
त्यग्रिमक्षणे ज्ञाननिवृत्तिरूपात्मसत्त्वं तदभावे चाज्ञाननिवृत्त्यभावो ज्ञानं आत्मनो ज्ञाना
भावत्वे ज्ञानस्यापि तदभावनूपेत्यादिति अस्तु तमोत्यंताभावस्तमो निवृत्तिः तस्या नादित्वेन
ब्रह्माभेदयोग्यत्वात् ततमो ध्वंसस्तस्य प्रतियोग्यसमानकालत्वादिति चेत् न प्रतियोगिस
मसत्ताकस्यैव तस्य तदसमानकालत्वमित्युक्तत्वादिति दिक् अथवा ननु कथं निरतिशयं सख
मेव पुरुषार्थः अविद्या निवृत्तेरपि तथात्वादित्याशङ्क्या हेतानंदब्रह्मावास्यर्थं ब्रह्मणो प्रतिपाद्य
माने तदविद्या निवृत्तिस्ततो नुद्देश्यापि ज्ञानसामर्थ्यात् भवतीति नेपरमप्रयोजनमिति भावेनाह
तन्नांतरीयकतयेति ननु जैमित्त्योदेरित्यमाश्रयवर्णनमयुक्तं तैः सर्ववेदार्थविचारस्य कृतत्वा
त् अन्यथा धर्मजिज्ञासासूत्रस्याऽथातः शब्दविरोधात् अभशब्देन हि कृत्स्नशारवाध्ययना

नंतयस्वविचारस्य दृश्यति वेदांता नाम विचार्यत्वे च तदध्ययनानंतयस्य स्वविचारो किं प्रयोजनम्
एवमतः शब्देन कृत्स्नवेदस्य स्वार्थे प्राप्ता एषं दृश्यति तदप्येवं सत्यनुपपन्नं स्यात्ततो वेदांता नाम जैमि
न्यादिभिरेव विचारितत्वाद्वा दरायणादिभिस्तन्न विचारणीयमिति तत्राह न च गतार्थमिति गतो विचा
रपूर्वकं ज्ञातो यो यस्य वेदांतविचारज्ञास्त्रस्य तत्किं वेदांतगम्यमद्वयं ब्रह्म तच्च जैमिन्यादिभिर्नि
रूपितमित्युच्यते किं वा कार्यमेव वेदांता नामप्यर्थः तच्च जैमिनिना निरवशेषे निरूपितमिति इदं शा
स्त्रं गतार्थमिति न तावदाद्यः तत्र तदप्रतीतेः साध्यरूपधर्मन्यायेन सिद्धब्रह्मणे निर्णयः सं
भवाच्च धर्मजिज्ञासासूत्रे धर्मस्यैव विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वाच्च न चाथातः शब्दानुरोधेन धर्मशब्दे
न वेदार्थमात्रं लक्ष्यतामिति वाच्यं अन्यथा सिद्धाथातः शब्दानुरोधेन विचार्यमाणतया न न्यथा
सिद्धप्रधानाभिधायिधर्मशब्दस्य लक्षणयोगात् प्रध्ययनविधिर्दिकृत्स्नज्ञात्वाध्ययनं विधत्ते
न त्वेकदेशाध्ययनमात्रं श्रुतोऽध्ययनविधिप्रयुक्त्या न कर्मकांडमात्राध्ययनं संभवति एवं च वेदांताः

ध्ययनं यद्यपि न कर्मविचारोपयोगी तथाप्येकविधिप्रयुक्ततया तस्यावश्यकत्वेन तदध्ययनवत एव क
 र्मविचार इति तदन्यथा सिद्धं. एवमतः शब्दसूचिताध्ययनदृष्टार्थत्वस्यापि वेदांताध्ययने समत्वा
 देवतार्थवत्त्वसिद्धेर्न तद्वत्कारणमिदं शङ्केतं. तस्मात्तद्वत्त्वविचारो गतार्थ इति भावः. नापि द्विती
 यः. अग्निहोत्रादिकार्यस्योपासनाकार्यस्य वाभिन्नप्रकरणस्थत्वं ब्रह्मनिष्ठवेदांतेभ्यस्तदप्रती
 तेऽनन्वात्मावाग्गरेद्रष्टव्य इत्यादिना ज्ञानं विधीयत इति कार्यमेव वेदांतार्थ इति चेत्तत्राह तत्र हीति
 विधेः पदविषयः विधेयमिति यावत्. यद्विवाक्यार्थप्रमितिजन्यचिकीर्षप्रयत्नाभ्यां निष्पाद्यते हि
 धेयं यथाग्निहोत्रादिः उपासनावा. न चोक्तज्ञानं लौकिकं वा तत्तथाऽनिष्ठतोऽप्रयत्नमानस्यापि शब्दे
 न प्रत्यक्षादिना वा तद्वृत्तिना. एतदेव कर्तृत्वं विधेयं ज्ञानं च न तथेत्थं च्यत इति ज्ञानं न विधेयमि
 त्साशयेनाह नरयत्निति. देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागस्तस्य परस्वत्वापादनव्यापारो दानं याग एव
 आसेचनाधिकोद्देश इति विभागः. किंच विधेयपदार्थज्ञानं विधिवाक्यार्थप्रतीतेः प्राग्बुक्त्यं. न च परमा

का४

तमज्ञाने तत्संभवतीत्याह अपि चेति रूपितो ज्ञातो गोचरो विषयो यस्य तस्य भावस्तत्तात्तात्तधात्वर्थगोचरत्वं
वक्तव्येति शेषः ततः किं ते त्राह न परमात्मेति रूपेण ज्ञानं प्रागिति शेषः तथा च परमात्मज्ञानं कर्तव्यमिति
वाक्यार्थधीर्न संभवतीति भावेऽप्युक्तस्तदनिर्ूपणमिति चेत् किमज्ञाते परमात्मनि तत्ज्ञानं ज्ञायते विदि
ते वा नाद्य इत्याह अपि विदित इति घटना चितार्थकता न हि विशेषणीभूतं परमात्मानं मज्ञात्वा परमात्म
ज्ञानमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः द्वितीय आह विदितेति ज्ञानविधिवाक्यार्थज्ञानात्प्रागिति शेषः
तर्हि ज्ञानविधिव्यर्थः पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्याह वृथेति किंचात्मज्ञाने सत्य
विज्ञातकार्यसकलनियोज्यविषयादिभेदनिवृत्तेस्तत्सापेक्षो न ज्ञानविधिः न वा तदनुष्ठानं संभवती
त्याह निरिवलेति निदानस्य कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तित इत्यर्थः नन्वात्मनि परोक्षज्ञाने प्रथमं
ज्ञाते पितृदिशि ज्ञानं विधेयमिति चेत् किं विशिष्टज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा नाद्यः प्रथमज्ञाने नैव त
त्कृत्यसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् विदितस्वार्थसंबन्धशब्दादिभ्य एव प्रथमज्ञानवत् द्वितीयज्ञानस्यापि पुंन्याया

रंविनाप्युत्पत्तिर्न संभवेन विधिवैयर्थ्याच्च. नापि द्वितीयः किं कर्तव्यतयावगतं शाब्दज्ञानमेव विधिबलादप
 रोक्ष्यमिति. किंवा ततस्तदुत्पद्यते नाद्यः तस्य शब्दादुत्पन्नत्वेन तव मते तदयोगात्. अन्यथा प्रथममेव
 परोक्षज्ञानं किं न स्यात्. न द्वितीयः तत्करणस्याऽसंभवात्. न ह्यपरोक्षज्ञानकरणमिन्द्रियमात्मन्य
 स्तीति. न ज्ञानविधिसंभव इत्युक्त्यसंहरति इतीति. धर्मविशेषसमर्पणं. विधेयज्ञानमेवावांतरोध
 मः. तस्य च निर्विषयस्यानुपपत्तेस्तदा कोक्षयात्मानं व्युत्पादयद्भिर्वेदांतवचनैर्विध्यैकवाक्यतया धर्म
 विशेषसमर्पणं क्रियत इति यन्मतं तन्न. ततोऽपि परमात्मविचारे धर्मविचारगतार्थतयाऽनवस
 रं भवतीत्यर्थः. तथा च जैमिन्यादेः प्रागस्मदुक्त एवाशय इति भावः. कथं तद्व्यतिमावाऽरे इष्टव्यं
 त्मन्येवात्मानं परयेदित्यादि विधिविभक्तीनां गतिरिति. तत्राह. अर्ह इति. अर्ह इत्यतश्च श्रवणविधि
 निमंत्रणमंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्. लोट् चेत्यादिपाणिनिस्मरणेन विष्णुत्रयं पश्यत्युच्यते
 त्यादौ जैमिनीयन्यायाच्च तथैव तस्या देवि विधिरिक्तार्थत्वं सिद्धं यस्मान्नस्मादुक्तवेदांतवाक्येप

हितमपिलिङ्गादिः अन्यथा विधिमंतरेण उपहर्तितयायोजनीयं कुतः स्फुटं उदितनयात् विध्यर्थसंभवेन
अतएतत्वेदांतविचारशास्त्रधर्मविचारशास्त्रेणगतार्थः अतस्तत्तुभगवताऽथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिविचा
रितं भाष्यकारादिभिर्पितदाशयानुरोधेन तदर्थो विहित इति मया पितदर्थविकरणाय यत्नः क्रियत इति ननु
एवमप्यधिकार्यभावादितं शास्त्रं नारंभणीयं न तावत्स्वर्गादिकाममुद्दिश्यैतद्वारंभः अग्निहोत्रादिभिरेव त
त्सिद्धेः नापि निरतिशयविषयभोगार्थमुद्दिश्य तस्याप्युपासनातः सिद्धेः न च मुमुक्षुश्चाधिकारी सकल
वैषयिकानंदभोगविलक्षणे मोक्षे कस्यापि कामनाऽवधानितः अतएव ब्रह्मजिज्ञासुश्चाधिकारीति निरस्त
ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थस्य कामनायोगान्निरतिशयाभिलषितस्वर्गादिविरोधित्वान्च न चाऽविरक्तस्य स्व
र्गादिभिलाषेपि विरक्तस्य तदभावात्तमुक्षासंभवतीति तदर्थं ब्रह्मजिज्ञासमानोत्राधिकारीति वाच्यम्
स्वर्गादौ निरतिशयप्रीत्यास्पदे कस्यापि वैराग्याऽसंभवात् दुःखमिश्रितत्वात्ततोपि वैराग्यं युक्तमिति चेन्न
तादृशे पितदधिकसूत्रे प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखपरिहारे च यतितव्यं ननु सुखमपि परित्याज्यं न चान्यः क

श्रिदधिकारी संभवतीत्यधिकार्यभावात्नेदमारंभणीयमिति तत्राह० एकाहाहीनेति० अयमिहचिदिहसाप्र
 तिलंभ प्रकारः अनादिप्राग्भवेषु संसरन् जीवः कदाचित्तत्र तत्र विशिष्टवर्णश्रीमो भूत्वा यावज्जीवश्रुतिचो
 दितानि नित्याग्निहोत्रादीनि सम्पगनुतिष्ठति० ततः कदाचिदीषदासादित परमेश्वर प्रसादादग्निहोत्रादि
 पुष्टद्वयं भवति० तत इष्वर प्रसादादेवं चिंतयति० मदीयं मनः स्वर्गादि सुखतत्साधनान्येवाभिलषति न
 तु मोक्षं तत्साधनं च ज्ञानं तत्र चोदयमेव केवलं निमित्तमिति तदर्थं यतितव्यमिति विविदिषोद्देशेन तान्येव क
 मप्यनुतिष्ठति० ततो ऽतिविमलमानसस्तद्यथेहेत्यादिश्रुतियत्कृतकं तदनित्यमित्यादिन्यायं चानुसंधा
 य ब्रह्मलोकपर्यंतं कर्मसाध्यफलमनित्यमिति निश्चिनोति० आत्मा च श्रुतिन्यायाभ्यामनित्यानंद इति च सोयं नि
 त्यानित्यवस्तुविवेकस्ततस्तदर्थं सकलवैषयिकसुखभोगजिहासापुनः पुनरस्योपावर्तते० नित्यसंभव
 त्यनित्येकस्तुष्येदिति० तदिदं कर्मफलं वेराग्यं पश्चाच्छान्तिदांत्यादिसंपन्नो दृढतरमोक्षेच्छां करोति सद्य
 साधनचतुष्टयसंपत्तिः० तत इष्यमाणमोक्षसाधनं चिदानंदस्वतृप्तात्मज्ञानमिच्छतीति नात्राधिकारः

दुर्लभस्तदिदमनेन श्लोकेन सूचितं. एकाहः एकसत्याकः कतुः अहीनः द्वादशप्रभृतिद्वादशास्त्यांतः
सत्रं द्वि विधे एकमहः समुदायसाध्यं यथा द्वादशाहः द्वादशाहस्य चाहीनसत्रात्मत्वं. यजेतोपयंती
त्यभयश्रुतिबलाद् वगतं किंचित्संवत्सरगणसाध्यं उपलक्षणेन तदग्निहोत्रादेः एतेषां ये विधयस्त
हिहितानियान्यमैकान्यग्निहोत्रप्रभृतीनि सहस्रसंवत्सरपर्यंतानि कर्मणि तेषामनुभावो दुरितनि
वर्हणसामर्थ्ये तेन ध्वस्तः स्वांतस्यांतःकरणस्योपरोधो विविदिषाप्रतिबंधो येषां. तथा कथं मयि नेक
जन्मवधानेपि पुरुषाः साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारिणः. चिदिदृक्षा. प्रखंडचेतन्यात्मकप्रत्यग्र
असाक्षात्कारेण मित्यर्थः. नन्वग्निहोत्रादेः पुंदिदृक्षाप्रतिबंधकदुरितनिवर्तकत्वं कुतो वगतं येन त
त्तदर्थमनुतिष्ठेयुः. न तावत्प्रत्यक्षादिना तदवगतं शक्यं. नाप्यग्निहोत्रादिवाक्येन. तत्र तद्वाचकप
दाभावात्. तत्राह. यजेनेति. तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यजेनेत्यादिवाक्यं. शतपथवि
हितमिति. शतपथग्रहणं विनियोजकवाक्येन विनियोज्यकर्मणः प्रत्यासक्तिज्ञापनार्थं. नन्वग्निहो

शीरेः स्वर्गकामयावज्जीवादिवाक्येन तत्र तत्र विनियुक्तस्य कथं चिद्दिदृक्षायां विनियोगः। विनियुक्तवि
 नियोगविरोधात् तत्राह स्वोत्पत्तीति। स्वस्याग्निहोत्रादेर्यदुत्पत्त्याम्नानं कर्मस्वरूपमात्रबोधकं वाक्यं
 तत्सिद्धमित्यर्थः। अग्निहोत्रादिकं हि प्रथममग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्यैः फलविशेषशून्यमेव विधा
 यते। पश्चाद्वाक्यान्तरेण तदपेक्षितफले विशेषेण तस्य संबन्धः प्रतिपद्यते। एवं च तद्देवविधिदिषायामपि
 तत्संबन्धो न विरुध्यते। विनियोजकवाक्यानां तुल्यकल्पत्वात्। एवं च विषयसौंदर्यज्ञानलभ्यायामि
 दृश्यां कर्मणिः साक्षात्साधनत्वाऽसंभवेन सामर्थ्यात्प्रतिबंधकनिरुक्तावेव साधनेत्वं कल्प्यत इति
 पुरुषः परमात्मा। मात्रशब्देन तस्य ज्ञानादिपथं तच्छापापारवारयति। एवं च नाधिकार्यभाव इति भावः
 एवं विषयप्रयोजनसंभवादगतार्थत्वादि विशिष्टाधिकारित्वाभाच्च शास्त्रेभ्यो भलीयमित्युक्तं। इदं
 नो गुरुशिष्यसंवादमुखेन शास्त्रं प्रवर्तयितुं जिज्ञासासूत्रोपान्ताऽथ शब्दोपान्तविशिष्टाधिकारिण
 स्तद्विज्ञानार्थसंगुरु मेवाभिगच्छेत्समित्यादिः। अत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतिरिति गुह्यसूत्रसद्वनमाह

उपसमादेति प्राप्तवानित्यर्थः विवेकादिचतुष्टयं ब्रह्मज्ञानसाधनं यस्य स चतुष्टयसाधनः निश्चिताः तिस्र
क्षमात्रस्यैकाकारतायोग्याबुद्धिरंतःकरणस्य सतथा विहितैः सम्यगनुष्ठितैर्विविधाध्वरेरशुद्धिपरिह
यान्निमित्तबुद्धिश्चतुष्टयसाधनो विविदिषुरिति संबंधः श्रोत्रियैर्ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतिदर्शितं गुरुविशेष
णमाह विदितवेद्यतममिति प्रवगतब्रह्मतत्त्वमित्यर्थः समित्याणिरिति श्रुतिदर्शितं मुपसदनप्रकारमा
ह विधिवेदिति ननु मुमुक्षुर्गुरुमुपसमादेत्युक्तमयुक्तं अनुभूतसुखविजातीयमोक्षकामना योगा
दतएव निखिलानर्थ निवृत्तिकामो मुमुक्षुरित्यपि न संभवति अनर्थनिवृत्तेः स्वतः पुरुषार्थशेषतयेव
काम्यमानतया तदभावे योगादित्याशंका के मुक्तिकन्यायेन प्रस्तुताधिकारिणो मुमुक्षुर्दृष्टितुं लोके
तदतिस्कुलभतामाह इहेति सर्वएव जंतुरिति जंतुमात्रे निरतिशयस्वरूपादिकामनायां मानाभावे
न योग्यतराभिप्राय उपरमेतुमाभवतु उपधातूप पुरुषार्थविरोधि नृप नन्वेवमपि मुमुक्षायां किमा
गतमितितत्राह निरतिशये तिलोकि कैरभिलष्यमाण निरतिशयस्वरूपादे मोक्षत्वे फलितमाह उभय

मपीति अस्य जनस्य एवं प्राणिमात्रस्य सुषुक्षासद्भावे किमुवक्तव्यं निरस्तनिखिलचित्तमलस्य तीव्रवे
राग्यादिसंपन्नस्य तत्संज्ञावेभोक्षत्पस्येव तत्तद्विषयसंबन्धेन लौकिकैरिष्यमाणत्वात् तत्तल्लौकिकैस्तै
रवबिलक्षणमिति भावः ४० ननु निरतिशयस्वरवादेव ज्ञाते कथं सर्वप्राणिनामभिजायः ज्ञातगोचरत्वा
त्तस्येति चेत्तत्राह उभयमिति निरतिशयस्वरूपेति शेषः ४१ खदानं चेत्पथः परात्मनः अहंकारविलस
त्तस्य तत्साक्षिण इत्यर्थः तादृशस्वरूपज्ञानार्थं साक्षिस्वरूपं विशिष्टं स्वयंप्रकाशमिति तत्र हेतु
त्वेनाह विमलेति साक्षिस्वरूपस्याऽनारुतता वैमल्यमुक्तं तथा च स्वप्रकाशात्मस्वरूपत्वान्निरेति
शयस्वरूपोदेः सर्वेषां भानमविरुद्धमित्याह इति भवतीति उदितनयात् इह जगतीत्यादिनोति शेषः
नन्वनारुतसाक्षिस्वरूपसुरवादेः कथं निरतिशयत्वं लोके तथाऽननुभवोत्वं वस्तुतस्तथाविधमि
ति चेत्सत्यं तथाप्यज्ञानादुत्तप्रकाशे तत्ज्ञानविना न कामना स्यादित्याशङ्क्याह कर्मकाण्डेति काण्डशब्दः
समूहवाची तर्किते परमप्रेमास्पदत्वेनोहिते मोक्षवस्तुनि आनंदात्मनि अस्याविशिष्टाधिकारिणः

प्रयोजकज्ञानमानंदाद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजन्यभाषितज्ञानंतेननुन्नं प्रेरितं तदभिमुखीकृतं मनो
यस्यातएवमहात्मनः नित्याद्यनुष्ठानादतिविमलमानसस्य परमप्रेमास्पदत्वादिलिंगेन वेदांतवाक्येन
चापाततो वगतानंदाद्यात्मनिप्रेषाकथनं भवेदित्याशयः ननु यदि प्रथममेवाधिकारिणा श्रुतिन्यायाभ्या
मानंदाद्यात्मकं वस्तु परिज्ञातं कृतं तस्य गृह्यपसदनदिनेत्याशंक्य स्वयमुत्पादितज्ञानस्याप्यन्यथात्व
शंका कलंकसंभवादाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिशास्त्राच्चाचार्यमुखेनैव ब्रह्मनिर्णयमिति सदृष्टांतमाह
धर्मनिर्णयोति-मानवे-मनुस्म-तौ शास्त्रे-चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पषत्रे विद्यमेव वा-साब्रूतेयं सधर्मः स्यादे
को वा ध्यात्मवित्तमनुनिमनुना धर्मनिर्णयो वेदवित्पषत्साध्य इत्युच्यते तद्वात्मज्ञानं स्यापि गृह्यपदेश
साध्यत्वात्तदर्थमस्य गृह्यपसदनयुक्तमित्याशयेनाह तद्द्वेति-संगतिः ब्रह्मनिर्णयसाधनमिति शेषः
फुलितमाह तेनेति-ननु मीमांसायां षष्ठाध्याये वेदार्थाधिकारी निरूपित इति किमत्राशंकेनाधिकारिनिर्
पकेन न च शास्त्रांतरत्वान्न पुनरुक्तिर्दोषायेति वाच्यं-तथापि कृतकरणेनैव कयात्-अन्यथा वेदार्थवत्त्वादेर

पत्रनिर्गुणं स्यादिति तत्राह यः कर्मकां डेति मीमांसाशास्त्र इति शेषः कर्मसमूहमुद्दिश्येति वार्थः प्रभिदि
 तः षष्ठाध्याये निर्गुणित इत्यर्थः प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूप इति अग्निहोत्रादौ प्रवर्तमानस्यापि कलंजभस
 णादिनिवृत्तिलंघने तन्निवृत्तिशीलस्याप्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानलंघने प्रवृत्तितोल्यात् अयं प्रवृत्त्यादितुल्य इ
 त्यर्थः प्रस्तुताधिकारिणस्ततो विशेषमाह अत्रेति अस्मिन् शास्त्रे थशब्देन सूचितमप्यधिकारिविशेष
 एतात्तद्व्यन्यायेनैव स्थिरं भवतीत्यभिधीयते तत्कृतं वेदां तशास्त्रे हि सैकैलसाधनचतुष्टयसंपन्नेन स
 कलकर्मत्यागिना द्रस्यविचार्य मिति निर्गुणत इति ततोस्य विशेषः न चायं वा ष्ठ्यायेन सिध्यतीति न वे
 यर्थः अर्थवत्त्वादिकं तु वेदस्य न ततो न्यायान्तरमपेक्षत इति नात्र तन्निर्गुणमिति भावः नन्वस्या
 पि श्रवणादिप्रवृत्तेर्निवृत्तेः श्वाग्निहोत्रादेः सत्त्वादयमपि प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण एवेत्याशंक्याह शा
 स्त्रमिति प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु साधारणस्य पुरुषस्य तुल्यं समबलं शास्त्रं विधिनिषेधशास्त्रमिति पूर्व
 प्रवृत्तौ अभिधायि जैमिनिनेति शेषः अस्य ज्ञानाधिकारिणः सन्यासिनः सर्वश्रवणादिशास्त्रं निवृत्ति

विषयमित्युच्यते वादरायणादिभिरिति संबंधः ४ अग्निहोत्रादिशास्त्रं हितदधिकारिणस्तदर्थकर्तव्यता
मेव प्रतिपादयति न तु तदितरव्यापारपरिसंचये स्वार्थवाधकाभावादिति स उभयसाधारणः अतस्तस्मा
स्त्रद्वयमपि तत्प्रतिसमबलमेव जेमिनिनाविचारितं वादरायणस्तु शां तोदांत उपरतस्ति तिष्ठः श्रद्धा
विज्ञो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति शास्त्रानुसारेण ज्ञानोद्देशेन सकलकर्मत्यागं निवृत्त्यन्यासिनेव
सविचार्यमित्याह तत्रयदिश्रवणादिशास्त्रमस्य प्रवृत्तिकामप्युपदिशेत् तर्हि सकलकर्मसिन्यासशा
स्त्रं बाधेतेति श्रवणादिशास्त्रमपि निवृत्तिविषयमेवेत्यधिकारिद्वयं परस्परविलक्षणमित्यर्थः एवं धर्म
मीमांसा शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति साधारणाधिकारिविषयत्वं ब्रह्ममीमांसायास्तु निवृत्तिमात्रनिष्प
रुषविषयत्वं मित्युक्तं एतच्च मीमांसकानामपि संमतमित्याह शास्त्रेति असन्निहृष्टार्थप्रतिपा
दकं वचनं शास्त्रं तद्देवि ध्यस्य दृष्टे ह तोरधिकारस्य द्विविधं भेदमप्याश्रयंते तस्याधिकारस्य द्वे विधौ प
लब्धेः पुरुषतद्दिशि ह अधिकृतमधिकारिणं शास्त्रयोः शास्त्रार्थयोः उक्तमर्थं विषये बाधकमुत्वेन दृ

दयति शास्त्रार्थेति मीमांसका एवमाहुः असन्निहृष्टार्थवचनं शास्त्रं तत्रेदेचतदर्थे विभिद्यते भिन्ना सन्नि
 हृष्टार्थं विना तदयोगात् तदर्थभेदे च तदनुष्ठाननिमित्तमधिकारो विभिद्यते अन्यथा चित्राकारी यदिह
 पि स्वर्गकामाद्यधिकारसंबंधप्रसंगात् ततश्च तद्विशिष्टोऽधिकार्यविज्ञास्त्रभेदे भिद्यते न तथा शास्त्र
 भेदेन स्यादिति तद्वदिहापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतया केवलनिवृत्तिविषयतया च भिन्नयोः ब्रह्मधर्म
 मीमांसयोस्तदर्थधिकारिभेदेन भवितव्यमिति भावः ननु सर्वनिवृत्तिविषयं श्रवणादित्युक्तमेषु क्त
 ज्ञानाधिकारिणोऽप्यदि साद्विनियमवत् शोचादेर्नियमस्यापि सत्यासिन उपदेशात् तत्राह यमनियमोति
 यमनियमयोर्विधानैर्विधायकवाक्यैरित्यर्थः अत्र त्रयग्रहणं दृष्टं धर्मिक्तं अत्रोपेयमनियमविधानैरि ता
 तिसंबंधः प्रवृत्तिः शोचादिरूपा यमशास्त्रवन्नियमशास्त्रस्यापि निवृत्तिपरत्वमेव न प्रवृत्तिपरत्वमि
 त्यर्थः तत्र हेतुमाह यदीति अस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मणां श्रुतिविहितनिवृत्तेरिति संबंधः कृत्यनं
 कदर्थनापीडेति यावत् यदहरेव विरजेत दहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतिज्ञानाधिनिः सकलकर्मत्यागविधने

न च यावज्जीवादिवाक्यानुसारेण काम्यकर्मन्यासमात्रं प्रवृज्या श्रुत्यर्थ इति वाच्यं. यज्ञोपवीतादेर
पितृत्यागविधानात् सन्यासिनो कर्मविधायकवाक्ये मुंडोऽपरिग्रह इति शिखादिनियमैरौहित्येद
र्शनात् प्रतिप्रसव न्यायेनापि यज्ञोपवीतादेरनंगीकारात् तस्माद्यदहरेव विरजेदिति वेराग्यस्य तदधि
कारस्य श्रवणाद्विरक्तमुमुक्षुविषयं सन्यासशास्त्रं. यावच्च जीवादिशास्त्रं तु न तत्समानविषयमस्मि
त्यविरक्तविषयमेव. अतः संकोचकाभावात् सन्यासशास्त्रं सकलकर्म निवृत्तिं विधत्ते. तदस्य शोचादिप्र
वृत्त्यभ्युपगमे वाधितं स्यात्. न च शोचाद्यनेकविधिवत्तानादिष्टमिति वाच्यं. शोचादिशास्त्रस्य सन्यास
शास्त्रवद्विरक्तमुमुक्षुमात्रविषयत्वाभावेन सामान्यविषयस्य ततो दुर्बलत्वादिति न कापि ज्ञानाधिका
रिणो विधितः प्रवृत्तिरिति भावः नन्वेवं श्रवणादौ कथं मुमुक्षोर्वत् जित्तासोऽप्रवृत्तिः तत्प्रापकाभावा
त्. न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणादेर्ज्ञानसाधनत्वावगमात्स्वत एव मुमुक्षोस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं
नियमेन तत्र प्रवृत्त्ययोगात् अन्यतोऽप्यभिलषितज्ञानसाधनसंभवात् कथं वा तच्छास्त्रस्य निवृत्ति

निष्ठत्वमिति तत्राह प्रोदासी न्येति प्रोदासी न्यं प्रवृत्त्यभावः तस्य विशेषणं अनात्मश्रवणादिरूपप्रवृत्ति
विशेषाभावमित्यर्थः । शास्त्रि- उपदिशति- प्रमुना ज्ञानार्थमपदिशेदासी न्यविशेषेण व्याप्येति- आ
त्मश्रवणादिप्रवृत्तिः अर्थादक्षिप्यत इति संबधः अनुपपत्तिमेवाह तांतामिति श्रवणमननादिरूपा मि
त्यर्थः । सा सा- शास्त्रार्थधीः- अनात्मश्रवणमननादि निवृत्तिरूपोदासी न्यात्मकश्रोतव्यादिशास्त्रार्थ
धीर्न घटत इति यत इत्यर्थः आत्मावाग्ररेदृष्टव्यः श्रोतव्यो भवत्येति यादिशास्त्रेण आत्मज्ञानान्वयव्य
तिरेकसिद्धतयोक्तवाधकवलेन च श्रवणादिव्यापारविधाना संभवेनात्मज्ञानविरोधनात्मश्रवणाद्य
भावतूपै प्रोदासी न्यं विधीयते- सेयं परिसंख्या- अनात्मव्यापारवर्जनमंतरेण शतशो नुष्ठितश्रवणा
दिनाः प्यद्वयात्मज्ञानासंभवात्- तस्मिंश्च विहिते चेतसो निर्व्यापारत्वासंभवेन तावताप्यभिमतज्ञा
नासिद्धेऽन्ययव्यतिरेकाद्यवधृतज्ञानसाधनभावश्रवणादिप्रवृत्तिराक्षिप्यत इति भावः अर्थंति
रनिषेधसामर्थ्यात् अर्थंतिरसिद्धोदृष्टातमाह लशुनादीति लशुनं न भक्षयेन्न कलंजं भक्षयेदित्या

त्यादिनिषेधेन तत्तद्भक्षणगतेषु साधनत्वाभाववृत्तौ दोषोऽसीन्यबोधाद्यथा तद्भक्षणादिप्रापकरागादि-
निरुत्तौ यतते तद्वदित्यर्थः दृष्टान्तं विशदयति ओ दोषोऽसीन्यइति भक्षणादिगतधात्वर्थगतेषु साधनत्वा-
भावइत्यर्थः। शास्त्रं वदेः लशुनादिभक्षणादिनिषेधशास्त्रैः अस्मान्निषेधशास्त्राथो दोषोऽसीन्यात्प्रचु-
तस्य भक्षस्य भक्षणादौ प्रवृत्तस्येति यावत् प्रनर्थे निरकपातोऽस्तीत्यर्थादालोच्येति संबंधः लशुनं न
भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्येन तद्भक्षणास्यैव लवदनिष्ठाननुबन्धी एसाधनसाधनत्वं निषिध्यते तस्यै-
व लिङ्गादिप्रतिपाद्यत्वात् तत्र लशुनादिभक्षणास्यैव लक्षप्रमिते एसाधनतया तद्विरहप्रयुक्तवर्ति-
तविशिष्टाभावानुपपत्तेर्वैलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपविशेषणाभावादेव सवाच्यइति नरकसाधनत्वं
तस्य निश्चीयते तदिदं मुक्तमर्थादालोच्येति एवं तस्यानर्थहेतुत्वं निश्चयवान् भक्षणादिप्रवृत्तेः प्रा-
पकस्य वक्ष्यमाणरागादेः प्राबल्यरूपेणैव प्रातिलोभ्यं विधत्ते यथा पुनस्तद्भक्षणादनुत्कर्तरागो न भवति
तथा स्वयं यत्नं कुरुत इत्यर्थः। एवं च यथा लशुनादिभक्षणे प्रवर्तकरागोत्कट्यु निवृत्तयेऽतिमंतरेण

स्वयमेव प्रवर्तते. एवमत्रापि तिदृष्टव्यं दार्ष्टान्तिकं विशदयति ओदासीन्यमिति. अनात्मविचारादेर्मो
 क्षसाधनत्वाभावमित्यर्थः. एतच्छास्त्रश्रोतव्यो भवत्यइत्यादि नित्यं आत्यंतिकं. पथ्यं इष्टं. ज्ञानद्वारा
 मोक्षसाधनमिति यावत्. तथा च श्रुतिः. अन्यावाचो विमुच्येति अस्य मुमुक्षोस्ततः कितत्राह पथ्यादि
 ति. अस्त्यपथ्यं. संसारतूपोनर्थ इति बुध्वेति संबंधः. प्रपथ्यप्राप्तिरूपेण तेन. यथाः पथ्येन भवति
 तथा पूर्वोक्तविधयात्मश्रवणादौ यते तेत्यर्थः. पाठांतरे त्वपथ्यं बुध्वेति संबंधः. एवं कांडद्वयस्याधिका
 रिभेदमुपपाद्योपसंहरति कृतेति कृतेत्यर्थः. प्रवर्तकशस्त्रसिध्ये. विधिनिषेधशस्त्राद्यनुष्ठान
 सिद्धौ. षष्ठे पूर्वमीमांसायामिति शेषः. प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिंता. स्वर्गकामाधिकरणादौ कूलं
 जभक्षणादौ च प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिंता कृतेति संबंधः. एवं चात्रास्मिन् शास्त्रे तेनैवमेवेति संबंधः
 एवं चात्राधिकारिचिंतायां न पुनरुक्तिरिति भावः. इदानीं सिद्धावलोकनन्यायेन प्रच्युतेः प्रापकस्य
 त्यक्तं प्रापकमेव विशदयति. ओदासीन्यप्रच्युतेरिति. रागद्वेषोधात्वर्थस्य इष्टं साधनताज्ञा

नाह्यत्वर्थगोचरेच्छारागः अनिष्टसाधनताज्ञानात्तत्रद्वेषः लौकिकभोजनादौवैदिकाग्निहोत्रादौचर
विशेषेणारागएवप्रवर्तकः नतुवेदप्रवर्तनातोलिङ्गादिव्यापारात्प्रवृत्तिः प्रमाणस्यैषसाधनत्वादिप्रमे
यबोधनव्यापारविनाव्यापारात्तराभावादित्याशयेनाहनापरइति एवंप्रवर्तकनिवर्तकौरागद्वेषावित्यु
क्तालश्रुतभक्षणादौरागिणस्तन्निरुत्यर्थप्रवृत्तिप्रकारमित्यालोच्यप्रच्युतेः प्रापकस्येतिप्रागुक्तं
स्मारयतिरागद्वेषेतिप्रातिलोम्येप्रतिलोमेनाश्वदनिष्टसाधनतानुसंधानेप्रवृत्तिः स्यादितिशेषः एवं
मुमुक्षोर्निरुत्तिमात्रेधिकारइतिबादरायणस्यतच्छ्रुत्यादनमर्थवदित्युक्तं नन्वेवंसतिमुमुक्षोः कथं
शौचादिसिद्धिरित्यतआहअश्रुचैरिति प्रतिषेधशास्त्रतइतिहोवेववर्जयेन्नित्यमनध्यायोप्रयत्नतः।
स्वाध्यायभूमिचाश्रुद्रामात्मानंचाश्रुचिं हिजइतिस्मृत्यावेदानुशीलिनोऽश्रुचित्वप्रतिषेधादश्रुचौ
वेदचिंतनंनसंभवत्येव तेनविनाचप्रागुक्तन्यायेनवेदान्तश्रवणादिर्नस्यात् नहिवेदवाक्यमननुसंद
धत्तावेदान्तवाक्यविचारयितुंशक्यमतीतरनिरुत्तिपरश्रवणादिशास्त्रसामर्थ्यादेवशौचादिविधिमे

तरेण पितृदस्य सिध्यतीति. नन्वेवमपियतीनां तु चतुर्गुणं. चातुर्वर्ण्यचरे द्रैक्षमित्यादिशास्त्रसिद्धौ
वाद्याश्रितचतुर्वर्ण्येदिनियमः कथं सिद्धोक्तत्राह. अचतुर्गुणेति तेनापि हि शास्त्रेण सकलनिवृत्तिवि
धायिशास्त्रानुसारेण चतुर्गुण्यादिनिवारणदर्थेच्छेत्तु चतुर्गुण्याशनचतुर्वर्ण्यदिसिध्यतीति नका
प्यनुपपत्तिरिति भावः. एवमसकलसन्ध्यासविधायकशस्त्रवलान्मुमुक्षोरात्मश्रवणादिशास्त्रमपितदि
तरपरिवर्जनपरमेव नास्य प्रवृत्तिविधायकं किंचिदपि शास्त्रमस्तीत्युपपादितमुपसंहरति इतीति
अनेन प्रकारेणेत्यर्थः. ईदृशमापाततः प्रवृत्तिविधायितया प्रतीयमानां त्रिषवणस्नानादिशास्त्रं
अस्य पक्षस्य महद्भिद्भिद्गदतत्वाच्च न त्वया चादरशो धित्यं कार्यमित्याशयेनाह सादरमिति. अस्मि
न् अधिकारवर्त्मनि कथितन्यायवशेन विधिहीननिवृत्तिशास्त्रतस्तच्छास्त्रवलादीदृशां सर्वसा
दरमिति. अनेन प्रकारेण योजयेदितिसंबन्धः. उक्तमनूद्य तत्प्रतिपक्षपक्षांतरस्तौति. इतिकेचनेति
ज्ञानाधिकारिणः केवलनिवृत्तावेवाधिकारं केचनवर्णयतेति. अन्ये केचन तद्विपरीतं. ततो निवृत्तिमा

त्रनिष्ठायाः विपरीतप्रवृत्तिष्वपि वदंतीत्यर्थः ननु सकलकर्मनिवृत्तिविधायिनिशास्त्रे सति कथं तद्वि
 परीतपक्षोऽभानमित्याशंक्याह प्रविभज्येति तद्विपरीतं प्रविभज्यो दीयते मयेति शेषः ननु श्रुतिविरु
 द्धत्वात्तदपेक्षेव न्यायेति तत्राह निपुणाचार्येति तेषां च तदुपेक्षा न भवतीत्यर्थः निपुणेति पूर्वस्मा
 दस्य विशेषं द्योतयति तदग्रेयस्तीभविष्यति नन्वेवं सति सकलत्यागकृतेः कागतिरित्याशंक्यततः सामा
 न्यतः सकलनिवृत्तिसिद्धावपि ज्ञानाधिकारिणो विनिश्चयश्रवणादिनृपाप्रवृत्तिरूपिप्रतिप्रसवत्रपातश्र
 वणादिशास्त्रास्तिष्ठतीति भवति तस्योभयनिष्ठेत्यभिप्रेत्याह उत्सर्गतिरिति सामान्यतइतिर्थः निवृ
 त्तिनिष्ठानिवृत्त्यधिकारः अस्य मुमुक्षोर्ज्ञानाधिकारिणो यद्यपि तस्याप्यस्तीत्यथा हत्यसंबंधः तथाप्य
 स्तिप्रवृत्तिरित्युक्तं तदाह प्रतिप्रसवेन मुमुक्षुर्न मर्यात्सामान्यतः परित्यक्तस्य विशेषतूपेण विधा
 यिश्चास्त्रवलात् चेष्टाश्रवणादिनृपाशौचादिनृपाच प्रवृत्तिरात्मबुद्धिपरिपाकफलाऽप्राप्तिरसाक्षा
 त्कारस्य साक्षादपरंपरमावा निश्चयत्वप्रयोजिका ननु सन्यासशास्त्रानुरोधे श्रवणादिशास्त्रस्या

स्यापि पूर्वोक्ति निवृत्तिमात्रपरत्वेनास्यैकनिष्ठायां संभवत्यां किमुभयनिष्ठाभ्युपगमेनेत्याशंक्यप्रव
 णादिशास्त्रस्येतरनिवृत्तिपरत्वेस्वार्थत्यागोऽन्यथाकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयापत्तेरिति
 मपक्षे वाश्रयणीय इति ज्ञानाधिकारिणोप्युभयनिष्ठत्वं अन्यथायमनियमादिविभागप्रसिद्धिरूपेन
 स्यादित्याह यमस्वरूपेति स्मृतिमिद्वयमसंज्ञितेत्यर्थः निवृत्तिः सर्वधिकारप्राणिपीडाऽनृतेवचना
 देर्निवृत्तिः प्रवृत्तिः शोचादिनृपेत्यर्थः यमनियमयोः संक्षिप्यस्वरूपमाह निवर्तकादिति अत्रतयो
 र्मध्ये हि सादिनिवर्तकज्ञास्त्रप्रतिपाद्योयमः शोचादिप्रतिपादकज्ञास्त्रप्रतिपाद्यो नियम इत्यर्थः
 अधिकारिनिनृपणप्रस्तावे मुक्तियोग्यतत्त्वरूपे प्रागदंकाराद्यध्यस्तत्त्वादिनृपणस्यार्थसिद्धं ब्रह्म वा
 इदमित्यादिशास्त्रसंमतं साक्षादुद्दिष्टं अथवा यमस्वरूपासकलानिर्वृत्तिरितिकथं असंमत
 यो ब्रह्मस्वरूपस्येतरासंस्तृप्तत्वेन अप्रपञ्चोपशम इत्यादिश्रुत्या अप्रपञ्चनिवृत्तात्मतया च प्रमितस्य
 निवृत्तिरूपत्वात् न च साध्यतृपासासाधनात्मके यमात्मिके त्याशंक्यनिवृत्तिविधायकज्ञास्त्र

सिद्धे वसायमात्मिकाननित्वमिति वक्तुं तां विभजेतेति नित्वमिति. द्वे विध्यमेवाह. वहि स्थिते
स्यादिना. आत्मवाद्यशरीराद्याश्रितेत्यर्थः. तत्र हेतुमाह. शरीरेति. अभ्यन्तरवस्तुसंश्रया. वहि स्थिते
त्योदिना. सर्वान्तरवस्त्वात्मिका. तत्सिद्धयश्चाह. सदात्मेति. अस्त्वैव. प्रस्तुते किमायातमिति. अन्तिधिसि
तसिद्धयेतयोरवांतरविशेषमाह. तयोस्त्विति. विधिशास्त्रलभ्या हिंसादिनिषेधविधिलभ्येत्यर्थः.
तत्र हेतुः. प्रयत्ननिर्वर्त्यतयेति. न हि स्यादित्यादि निषेधविधेरहिंसां कुर्यादित्यर्थव्रतीति. सातथेत्य
र्थः. एतच्च परसिद्धांतमाश्रित्योक्तं. स्वमते हिंसादिगतश्रेयः साधनत्वाभावस्येव तदर्थत्वादिति.
उत्तरातु नैवमित्याह. विधानेति. तस्यायलसाध्यत्वे चितिस्वरूपेति हेतुगर्भं विशेषणं. बाह्यांतरनि
वृत्त्योः साध्यासाध्यत्वे हेत्वन्तरमेवाह. मामामयीति तथाचानिर्वचनीयास्तस्याः साध्यत्वं संभवती
त्यर्थः. परमार्थसत्येति. तथाच तस्यानप्रागसत्त्वमिति न साध्यत्वमित्यर्थः. ततोपि किंतवाह तयो
रिति. बाह्याभ्यन्तरयोरित्यर्थः. बाह्याया एव कृतिसाध्यत्वसंभवात्. हिंसादिनिषेधशास्त्रं. हिंसा

द्यौरासीन्यानुकूलान्तरक्रियात्मिकांतामेवविधत्ते. एवंचविधेयात्मकयुमोपिसेवेतिभावः. ननुयदिनिषेध
 शास्त्रमपिनिवृत्तिक्रियांविधत्तेतर्हि सर्वमेवविधिशास्त्रमिति विधिनिषेधविभागोनसिद्धेर्वित्याशङ्क्या
 ह प्रवृत्तीति. प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविधेयवैलक्षण्यान्तादिभागसिद्धिरित्याशयेनाहनिवृत्तीति. निवृत्त्यनुष्ठा
 नेनिबन्धनकारणतस्यभावस्तत्त्वतस्तदर्थः. इदंयमविषयः. एतदुक्तंभवति. नज्ञानाधिकारीमुमु
 क्षुर्निवृत्तिमात्रनिष्ठस्तथासतिश्रवणादिशास्त्रेतिरोषपरिसंख्याप्रसंगात्. किंतुश्रवणादिरूपप्र
 वृत्तिनिष्ठोपिश्रवणादेश्चात्मज्ञानेसाधनत्वंयद्यप्यन्यतः सिद्धं. तथापिनृषनिवृत्तिसाधनतयासिद्धावहन
 नइवात्रापिनियमविधिसंभवात्. नियमापूर्वस्यज्ञानप्रतिबंधकेनिवृत्त्याऽर्थवत्त्वोपपत्तेरिति॥६३॥ ननुय
 दिज्ञानाधिकारिणोपुभयत्राधिकारस्तर्हिषष्ठाध्यायनिवृत्तिताधिकारिणोनास्यविशेषइति किंभगव
 तः पृथक्कृतकृत्यादनेनेत्याशङ्क्याऽस्त्यस्येतनोमहान्विशेषः इत्याहशास्त्रद्वयेनेति. पूर्वकोऽप्रदर्शित
 नविविदिषाथमनुष्ठितेनयज्ञादिनाहिंसादिनाचशुद्धांतःकरणवेदांतोक्तविवेकवैराग्यशमदमलक्षण

साधनेन हेतुना मुमुक्षुः पुरुषः साध्यस्य तत्त्वसाक्षात्कारस्य स्पृहया परवशः प्रवृत्तिपर्यन्तज्ञानेच्छया प्रे-
र्यमाणो योगरूपांश्च श्रूयते चोवधारणे स एव वेदांतवाक्यविषयश्रवणधिकार्यत्रिजिज्ञासासूत्रे येत्युहि-
तइतिसंबंधः एवं च साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरुं शुश्रूषमाणस्य वेदांतश्रवणधि-
कारिणोऽविवेक्यविरक्ताशांता मुमुक्षुः निवृत्तिगुरुकुलवासात्कर्मधिकारिणोऽतिस्पृष्टमेव वैलक्ष-
ण्यं न्यायांतरसाध्यमस्तीति नात्र तद्वत्त्वादनेवार्थमिति भावः। एवमुपसमादचतुष्टयसाधनइत्यादिना
प्रस्तुताधिका-रिनिरूपणं समाप्य इहानीसगुरुमुपब्रज्य किमकरोदिति जिज्ञासायामाह सपरिच्छ-
तीति उक्तोधिकारी इतिसंशयसंकुलमानसो गुरुमुपेत्य परिच्छतीतिसंबंधः संशयप्रकारं दर्शयन्
यत्प्रश्नप्रकारमप्याह कोहमित्यादिना अहमनुभवे प्रकाशमानात्मा ममस्वरूपं अहमनुभवश्च
देहं द्रियादि संघे जायमानः किमालंबनइति न ज्ञायतइति कोहमिति त्वंपदार्थप्रश्नः स्वस्वरूपस्याभ्य-
हितत्वात्प्रथमं जिज्ञासेति द्रष्टव्यं तत्पदार्थप्रश्नमाह असौ चकइति तत्त्वमसिवाक्येयस्तत्पदार्थः

सोचकः तत्तेजो सृजतेत्यादिना जगत्कर्तृत्वादिप्रपञ्चवत्तयानिर्दिष्ट एव सः किं वा स देवसौ म्येदमग्र आसी
 दकमेवा द्वितीयमिति श्रुतिप्रसिद्धं समस्तभेदभूतं सदेवोति वाक्यार्थप्रश्नमाह सहजमित्यादिना स्वाभा
 विकमित्यर्थः अस्य जीवस्य तस्य तत्पदार्थस्य ब्रह्मणः एतक एतकं तयोरीश्वरजीवयोरिति संबंधः । दा
 स्तुपणेत्यादौ जीवेश्वरयोर्भेदश्रवणान्नत्वमसीत्यादौ चाभेदश्रवणोद्वाक्यद्वयस्य विशेषानवगमात्संश
 यः इदानीमेतादृशमेव शिष्यमुपलभ्य गुरुणा ब्रह्मद्वयमुपदेष्टव्यमिति शिक्षयवगुरुरुपदिशतीत्यो
 रतीर्थेनेति पावनेन विविदिषाथमिभुष्टितयज्ञादिना गंगास्नानादिना चात्मानं विविदिषंतमिति संबंधः
 तीर्थेन गुरुणा वा वेदितुमिष्टं तन्मिष्टं त्यर्थः ॥ आत्मविविदिषुरपि कश्चिद्यद्यन्या देवतामुपास्ते स न ग
 रूणे पदेष्टव्य इत्यभिप्रेत्याह ॥ न न्यभक्तेमिति प्रत्यगेकप्रवणचिंतमित्यर्थः । एवंभूतोपि कश्चित्सांसा
 रिकभोगपरित्यागात्तुरचित्तो भवतीति न व्यावर्तयति ससारेति नन्वेवंविधोऽधिकारी जगति दुर्ल
 भः । सत्यं तथापि कश्चित्संभवति उक्तं हि भगवता मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धय इत्या

शयेनाह एकमिति एकजीवाभिप्रायं वा गुरोः शिष्योपदेशव्यापारे निमित्तमाह दयाविधेय इति त
थाचन शिष्यानुवधीयादिति निषेधोन्नतप्रवर्तत इति भावः । इदानीं गुरोः शिष्योपदेशप्रकारं शि
क्षयंस्तदुपदेशमाह वक्ष्यामीति अनुद्वेगमनाः सन्नुपदेशार्थमवगच्छत्विति वत्सेति पुत्रवत्संबोधनं
सदेव सोम्येति लिंगात् शरणागतस्य शिष्यस्य बाधितमप्यनर्थकरं चेदुरुणा कथं तदुपदेष्टुमि
त्याशंक्य बाधितं विशिनष्टि अत्यवस्थमिति अवस्थात्रयातीतं तदुच्यते तुरीयमिति यावत् तथाच
प्रपंचोपमामः शिव इति श्रुत्या निष्प्रपंचस्य सुखरूपत्वप्रतिपादना नोक्तदूषणमित्याशयेना
ह अत्यंतमिति वक्ष्यामीति सूक्ष्मतया शिष्यस्य तत्र चेतः प्रणिधानार्थमाह श्रुत
मनस्क इति तर्कितं श्रुतव्यमित्यपेक्षायां प्रश्नक्रमेणोत्तरमाह त्वमित्यादिना त्वं न देहो न चे
द्रियमनः प्राणाहंकाराः तेषां सावयवतया कार्यत्वादिना शित्वा अघटादिवदनात्मत्वादेव मन
श्चरुतनाशादिपरिहाराया नादित्वा तेषां जडतया तदतिरिक्तसाक्षिभास्यत्वाच्च नात्मत्वं

साक्षी च स्वप्रकाशचेतन्यात्मानान्यमपेक्षते. सच निर्दुर्मएव. साक्ष्यस्य रूपादिवदन्तद्रुमत्वादि-
त्याशयेनाह प्रत्यग्यवहितमिति. जडादन्तादिस्वभाव देहादिप्रतीपमंचति प्रकाशतइति स्वप्रका-
शचेतन्यमते एवाव्यवहितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः. तत्र सर्वभूतभव एव प्रमाणमित्याह. सै प्रसिद्धमि-
ति. अन्यथा जगदाध्यप्रसंगइति भावः. द्वितीयस्योत्तरमाह ब्रह्मेति बहूदित्यर्थः. तत्किमाकाशस-
दृशं नेत्याह अद्वितीयमिति. सजातीयादित्रिविधभेदश्च न्यसन्मात्रमित्यर्थः. तत्र प्रमाणमाह उ-
दितं चेति. सदेवेत्येकमेतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यं संप्राप्तेत्यंतेन ग्रंथेन दर्शितमित्यर्थः. तृती-
यस्योत्तरमाह तदस्य स्रजमिति. अद्वैतब्रह्मोपासनया जीवस्य ब्रह्मभावो भवतीति केचित्तान्प्रत्या-
हृतदसीति. तद्विवरणमजस्रमिति साध्यत्वे तस्या नित्यत्वापत्तिः. चकार दर्शितस्तत्त्वमसीति श्रु-
तिविरोधः. तत्रासीति ब्रह्मभावस्य वर्तमानताश्रवणात्. अतस्त्व साक्षिचेतन्यात्मा सदाद्वयं सदा-
त्मकं ब्रह्मैव न तु ततो भिन्नोसीति. एवं संक्षेपेण शिष्यप्रश्नानामुत्तरमभिहितं इदानीं तत्र शिष्यस्यो

द्य

गीकाराभावे बलिङ्गेन वाक्यात् दृढतरानुभवो नोत्पन्न इति स्वयमेव नीय वाक्यात्तदनुभवप्रतिबंधा
प नयनार्थप्रयत्नते. अन्यथा वक्ष्यामीत्यादि स्वप्रतिज्ञासिद्धेस्तत्रापि वाक्यार्थस्य पुरुषार्थत्वादव्यव
धाने नोपस्थितत्वाच्च तद्विरोधमेव प्रथमं परिहर्तुमाह यद्यत्रेति वाक्यार्थ इत्यर्थः. ततस्त्वदुद्दीरण
नंतरं परिहारे भवतोक्तेश्च स्यादिति शिष्यमतिमालक्ष्यकारुप्रयत्नादिति. विरोधपरिहारे प्रयो
जनमाह वाक्य इति. करापि तद्विल्वतुल्यं करतलामलकादिकल्पयथा. परोक्षस्यानर्थेत्यर्थः. ए
वं गुरुणानुज्ञातः शिष्यानिःशङ्को वाक्याथसिंभवं चोदयति. अत्राहति. सद्व्यं प्रतिगरीरं भिन्नक
र्तृत्वादिमच्च ईक्षदत्युनेनापरोक्षत्वमपि विरोधदर्शनार्थस्वस्मिन् दर्शयति ततः किं तत्राह तच्चेति.
तत्पदार्थरूपमित्यर्थः. चोऽवधारणे. अद्वयमेवेति संबंधः. विगणमाभि. कार्यलिङ्गेन तदुपादानत
यात्तर्क्याभि. तर्कयोग्यं तत्स्वरूपमाह परोक्षमेवेति. अपरोक्षेतकनिदयान्तर्क्यते चेत्परोक्षमेवेत्यर्थः.
ततः किं तत्राह परोक्षेति. एतच्चोद्व्यत्वस्योपलक्षणं. परोक्षसद्व्यत्वयोः परस्परमविरोधेन विरो

पारोक्ष्या १

द्वयत्व १

धूपलक्षस्यकर्तव्यत्वात्तथाचपरोक्ष्यापरोक्ष्यसद्वयत्वाऽद्वयत्वरूपविभाजकधर्मयुजोरित्यर्थः
 एवंवाक्यार्थभेदासंभवेवाक्यान्तर्द्वयोपिनसंभवतीत्याहवाक्यार्थेत्यादिना एतदुक्तंभवति तत्त्वमसी
 त्यादिवाक्यं जीवब्रह्माभेदनिष्ठमितिवाच्यं. अन्यथातदर्थयोगात्. तच्चनसंभवति. सद्वयाऽद्वययोः
 परोक्षापरोक्षयोश्चजीवब्रह्मणोरभेदासंभवात्. एवंचतद्गोचरमपनिषज्ज्ञानंज्ञानंकुतस्त्यमिति
 ननुजीवेश्वरयोस्तत्त्वमादिशब्देभेदविरोधिसद्वयत्वादिनप्रत्येतुंशक्यंतयोस्तदसामर्थ्यादितिक
 थंनतयोरभेदधीरित्याशंक्यप्रसिद्धार्थमिधायित्वातत्त्वमादिशब्दानांजीवस्यचप्रभातत्वा
 दिसद्वयनूपेणैवप्रसिद्धेस्तदर्थस्यापिप्रकरणेनाद्वयतयेवावगमादभेदविरोधित्वाप्रतीतिरसि
 द्धेत्याशयेनोक्तंयद्वस्त्विति. सद्वयतयेत्यापरोक्षस्योप्युपलक्षणं. अद्वयत्वंनिखिलभेदभ्रान्त्यत्वं
 व्यवहितंप्रतिपादितमिति तच्चदेनाद्वयंपरोक्षमेव प्रतीयतइतितथोक्तं. प्रत्यक्तया. अपरो
 क्षचेतन्यात्मना. ईशः शक्तः. ननुशुक्तिरजतयोरभेदायोग्ययोरेपिशब्दादभेदधीदशुनिद्योग्य

तांशब्दानेनापेक्ष्यते. किंत्वाकांक्षादिकमेवेत्पाशंक्यशाब्दप्रमायां योग्यतास्वरूपसत्यपेक्षितैव
नत्वाकांक्षादिमात्रमित्याहः प्रा. कांक्षामिति. येन विनायस्य पदस्य स्वार्थनिभकजनकत्वसातस्य श
ब्दस्य तस्मिन्नाकांक्षा तदर्थयोरपि साकांक्षशब्दप्रतिपाद्यतया सैवाकांक्षा तदुक्तमित्यर्थः. पूरण
शक्तियुक्तं प्रन्वययोग्यं. यत्संनिधौ पतितं. समीपस्थपदेन यत्र ज्ञापितं. हि. यस्मात्. पदार्थ
ज्ञातिं. योग्यतां. यद्यपि शाब्दानमात्रे योग्यतास्वरूपसतीनापेक्ष्यते. शाब्दाभासप्रतिपाद्येतदभा
वात्. नापितज्ञानं. तत्र मानाभावादयोग्यताज्ञानविरहसहकृतान्तदितरकारणचक्रादेव शाब्दभ्रमो
पपत्तेः. तथापि शाब्दप्रमायां स्वरूपेण सापेक्षितैव यस्मात् साकांक्षादौ सत्यपितया विना तदभावस्त
स्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकांक्षादित्रितयमपि शाब्दप्रमायां कारणमिति भावः. ननु ब्रह्मविका
रत्वाऽजीवानां तदनुत्वाद्वा मृद्घृटादिवदस्येवाऽभेदयोग्यतेति भेदाऽभेदवादिनस्तत्राह योग्यत्वमि
ति. चोऽवधारणे. पदार्थयुगस्य तत्त्वपदार्थयोः संबन्धितामभेदप्रतियोग्यत्वं नैव भातीति संबन्धः.

जीवस्य ब्रह्मविकारित्वेऽनित्यत्वाद्यापत्तेर्निरवयवस्य ब्रह्मणः सांशत्वायोगाच्च न मृद्वदवतत्तदभेदो वा
 क्यार्थः किं तु अप्राप्त्यंतिक एव स वाक्यार्थः स्यात्स ब्रह्मा गुक्त युक्त्या न संभवतीत्याद्यायेन सह संतमाह पारोक्ष्य
 ति पारोक्ष्यादिकृतो विभागो भेदस्तेन सह विरोधादित्यर्थः ननु तत्त्वं पदवाच्ययोः परस्पराभेदयोग्य
 त्वेपि विरुद्धांशपरित्यागेन पदद्वयलक्ष्ययोरेभेदेन विरुध्यते इति तमेव वाक्यबोधयति नै यथा सोयमिति
 प्रत्यभिज्ञा वाक्यं तदेतत्पदवाच्ययोस्तदेतद्देशकालविशिष्टयोरेभेदासंभवेन तदेतद्देशकालसंबन्धविहाय ल
 क्षितवस्तुस्वरूपाभेदं प्रतिपादयतीत्याशंक्याह सोयमिति तत्त्वं गिरोरिति शेषः यथा सोयमिति गि
 रोरक्षणायादेव तादिस्वरूपे प्रवृत्तिः एवं तत्त्वगिरोरात्मनिलक्षणायापि वृत्तिर्न स्यात् कुतस्तत्राह मानां
 तरेति आत्मनि मानांतरेणावगमासंभवान्नलक्षणेत्यर्थः ननु मानांतराभावेऽपि तत्र सो किं न स्यादित्याशं
 क्याह मानांतराधिगतेति मानांतरेण वाच्यसंबन्धितयावगतेलक्षणा भवति अन्यथा लक्ष्यस्वरूपनि
 रूरिणोयोगात् शब्देव तन्निर्णीयेत स्यापिशब्दस्य लाक्षणिकत्वेऽनवस्थापातात् ततश्च लक्ष्यस्य

मा नांतरगम्यत्वं लक्षणव्यापकमात्मनो व्यावर्तमानं लक्षणमपि व्यावर्तयतीति भावः आत्मनि लक्षणा
संभवसमर्थनफलमाह तस्मादित्यस्मात् लक्षणव्यापिसामानाधिकरण्येन घटते तस्मादखंडविष-
यात्त्वमादिवचः प्रवृत्तिरित्योजना संसर्गयोर्धनं तु प्रकृतवाक्ये योग्यभावात्पास्तमित्यर्थः स
मानाधिकरणवाक्यं हि लोके द्विविधं दृष्टं एकं विरुद्धांशपरित्यागेन लक्षणया स्वरूपमात्रपरं य
था सोऽयमिति वाक्यं किंचित्तु वाच्ययोरेव तादात्म्यलक्षणसंसर्गपरं यथा मृद्भटः नीलोत्पलमि
त्यादि एतच्च लक्षणैर्देयविध्यलक्षणासंभवात् पूर्वोक्तन्यायेन विरोधाच्च ब्रह्मणि न संभवतीत्यर्थः ननु
वेदांतविरोधाद्विरोधग्राहकप्रमाणानामेवाप्रामाण्यमस्त्वित्याह एवमिति वेदांतवाक्यगतो वेदांत-
वाक्ये प्रयुक्तौ यः शब्दस्तस्य सामानाधिकरण्येनान्वयोऽपि न संभवतियदा तदा पदार्थस्य विशेषण
विशेष्यभावेन प्रामितिरेव न सिद्धेत्तद्विरोधग्राहकप्रामाण्यनिराससिद्धिः प्रत्यक्षादिवाधि-
तमर्थमग्निरनुष्ण इत्यादिवाक्यवद्देहोऽपि न प्रमापयितुं शक्त इति कुतस्तद्विरोधात्तदितराप्रामाण्य

मितिभावः किंच वेदांतायदिसिद्धं ब्रह्मप्रतिपादयेद्युस्तर्हिमानांतरसंवादायत्तप्रामाण्याः स्युः न
 हीतेरेफलानीतिवाक्येतथादर्शनात् नचतत्संभवतितत्रमानांतरासंभवात् वेदस्यानपेक्षत्वं
 क्षतिप्रसंगाच्चेत्यभिप्रेत्याह किंचेति सिद्धेषुप्रयत्नानिष्पाद्येषुपराभिमतकार्यविलक्षणोक्षितियाव
 त् उपलब्धपूर्वेति पूर्वमुपलब्धेत्यर्थः ततः किंतत्राहब्रह्मेति तथातथैव कुतस्तत्राह आत्मनस्त्वि
 ति आत्मनोपीत्यर्थः परिनिष्ठितत्वादिति सिद्धत्वादित्यर्थः फलवदित्युक्तदृष्टांतंविशदयन्
 दाष्टान्तिकमपि विशदयति न घाडति सिद्धवस्तुप्रवृत्तेः सिद्धवस्तुनिप्रवृत्तिर्यस्यास्तस्याः। तु
 रवेधारणे तद्देवेति संबंधः अस्त्येवं तत्राह तस्मादिति वेदांतेप्रतिपाद्यमानांतरप्रवृत्तौ तस्मि
 दाथनुवादतयोवेदांतानां तात्पर्यभावेनाप्रामाण्यस्यात्तदभावेच सिद्धवाक्यप्रामाण्यप्रयोजक
 त्वाभावात् अप्रामाण्यस्यादितिभावः। पूर्वसोयमित्यादिलौकिकवाक्यस्यारंबादर्थत्वमुपेत्यवेदांते
 लक्षणासंभवेन दूषितं इहानीतत्रापितदसंप्रतिपन्नं कुतस्तदृष्टांतेनवेदांतेषुतदवकाशोभव

दित्याह नारवंडेति. असंस्त एवस्त विषयानित्यर्थः लोकेपिसोयमित्यादावपिकृतइतिचेतत्राह
नानेति. अप्रययिनेकपदोपस्थिताथानांघटनासंसर्गस्तद्विषयत्वाद्देतोः वचसइत्यनुषंगः. ननु
यथाप्राभाकराणां लोके लिङादीनां नियोगार्थत्वाभावेपितदर्थतातद्दृष्ट्वाप्यस्त्वित्याशङ्क्याह दूरेत्यंते
ति. दूरमेतीतिदूरेत्यं. प्रययात्यपित्यप्रत्ययासंभवाच्छेषाधिकारे दूरादेत्येतिवार्तिकोक्तेरेत्यप्रत्यय
स्तस्यभावस्तत्तादूरेगतता. दूरेगतिरितियावत्. तस्याः. प्रखंडवस्तुविषयप्रवृत्तेः वक्ष्यमाणदोषा
दुक्तलिङादिदृष्टान्तोसंप्रतिपत्तेश्चेतिभावः. ननुसोयमित्यादेरर्थान्तरासंभवादखंडार्थतेवयुक्तित्या
शङ्क्यकिंमुख्यमाहत्यापदानांतद्वाक्यमखंडनिष्ठं गौण्यावालाक्षलिक्यावानसर्वथापीत्याह आदाये
ति. अस्तेवकिंततइत्याशङ्क्याह. अस्त्विति. मुख्यादिरुतिषुमध्येइत्यर्थः. एषशब्दः कुतो नवदति तत्रा
ह शास्त्रांतरेति. एकपदोपात्तविषयादधिकारार्थवृत्तेः शब्दस्येतिशेषः. अन्यथावाक्यत्वमेवनस्यादि
तिभावः वाक्यत्वानुपपत्तिमेवस्पष्टयति आधिक्यमिति. पदानंतरानुपमानैविशेषमित्यर्थः. उत्त

जति. न बोधयति. शब्दगणः वाक्ये प्रयुक्तः पदसमूहः वाक्यत्वविधाते दृष्टान्तमाह न हीति. हस्तः कर इत्यादि
पदगतं. तत् वाक्यत्वं. एषां वादिनां. शब्दानां वा. यदि वाक्ये प्रयुक्तानि पदानि मुख्यान्येतमयोच्यताः न्यमन्य
मर्थविशेषेन प्रतिपादयेयुः किं त्वेकमेव. तदा तेषां पर्यायितापत्तेः. हस्तादिपदसमूहवद्वाक्यत्वं न स्यात्. अप
र्यायिपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादिति. किंच ब्रह्मणो वेदान्तज्ञानविषयत्वोभ्यपगमे सिद्धे तद्वा निरित्याह किंचेति.
स्वप्रभत्वे हेतुरनुमेति. अतएव सर्वेषां प्रमाणानामविषय इत्याह सर्वप्रमाणेति. आत्मानं स्वप्रकाशादिस्वभा
वं सर्वप्रमाणविषयादनात्मनो बहिरन्यमभ्युपेत्येति संबन्धः. अतएवेयं श्रुतिः अन्यदेव तद्विदितादिति. त
द्यमभ्युपगमउचित एवेत्याशङ्क्य वेदान्तमेयता तस्यैवं न सिद्धेदित्यभिप्रेत्य विपक्षे बाधकमोह. आत्मनि
चेति. किंच वेदान्तानां ब्रह्मण्ये किंचित्करत्वात् न मानत्वमित्याह सर्वत्रेति. जडेष्वप्रकाशेषु घटपरादि
ष्वित्यर्थः. अजडप्रकाशस्वप्रकाशविषयस्फुरणं. घटादीनां जडत्वात् स्वतः स्फुरणसंभवाच्चक्ष
रादितत्र स्फुरणमादधद्यवहारउपयुज्यत इति तत्र तस्य प्रामाण्यं युक्तं. ब्रह्मात्मनस्तु अजडमोधस्वत
पतया स्वमहिम्नैव सिद्धेस्तदन्याः जडप्रकाशसंभवाच्च. किंतु जनयित्वा वेदान्तास्तत्र प्रामाण्यं लभेरन्नि

त्याह ब्रह्मात्मेति अजडेति शेषः किंच वेदांतानां सिद्धब्रह्मनिष्ठत्वे तदुक्तपदानां परस्परमन्वय एव न सिद्धो
त्क्रियापदे नैव सिद्धपदानामन्वयनिष्पत्तिमात्रं ब्रह्मबोक्ते च क्रियासंभवादित्याह किंच क्रियेति इह लोके
नन्वेत्राप्यसिद्धस्मीत्यादिक्रियापदमस्तीति चेत्तत्राह नात्रेति वेदांते अस्यादिक्रियापदमपेक्षितं विवेक्षि
तार्थं वेदांति नो नाम नंतीति संबंधः अस्यादिपदस्यापि सन्मात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमान्नास्य क्रियापदत्वं
साध्यार्थस्यैव तथात्वादतस्तन्निमित्तो न पदसमन्वय इत्याह वाक्यमिति ननु तर्हि पदविधयेव वेदांतप
दानि ब्रह्मप्रमापयिष्यंतीति नेत्याह नापूर्वमिति तुरवधारणे नैवास्तीति संबंधः कुतः सामर्थ्याभावस्त
त्राह स्वार्थेति तत्रापि हेतुमाह लोक इति बहुव्यवहार इत्यर्थः अन्यदनुभव रूपं पदानि हि बहुव्यव
हारे स्वार्थे गृहीतसंगतिकान्येव वाक्यार्थवाक्यविधया बोधयंतीति वाच्यं अन्यथा अकृत्यन्नानां मपि वा
क्वैव श्रवणे तदर्थं नुभवप्रसंगात् एवं च पदानि पदविधया पूर्वानुभूतस्वार्थस्मृतिमेव जनयंति न त्वनुभ
वं अपूर्वार्थत्वाभावात् वाक्यभावे नैव तस्यापूर्वार्थेऽपि लभने शक्तिरिति वाक्यार्थस्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यस्य

वा पूर्वत्वात्तदभावे च वेदांतानां नापूर्वपिलंभनशक्तिरस्तीति भावः तर्हि ब्रह्मणि मेव प्रागनवगतार्थतया प्रा-
 माण्यादित्यत आह क्वित्वेति वाक्यपदते वाक्यतापदतां चेत्पथः वेदो वाक्यपदते हि त्वाकथं च न कथमपि व-
 र्णात्मनापि कदाचिदपि प्रेतिपत्तिहेतुर्भवेदितिकश्चिदपि वक्तुं नेष्टः तत्रैवं सति श्रुतीनां प्रामाण्यमात्म-
 निकृतो भवेदिति वर्णयन्ति वर्णनीयमित्यर्थः । अथवा एवं सत्यात्मनि श्रुतीनां यत्राप्रामाण्यमिति वर्णय-
 न्ति तत्कृतः किं बलादित्यर्थः न हि ब्रह्ममात्रात्काव्यनुभवोस्तीति भावः । किंच वेदांतस्य सत्यज्ञानादि-
 पदानां अनात्मनि संगतिग्रहो न संभवति न ह्यात्मातिरिक्तं सत्यादिस्वभावं किंचिदस्ति नाप्यात्मनि
 तेषां संगतिग्रहः तद्वाहकमानानां आत्मनि प्रवृत्तौ वेदांतवाक्यमनुवादकं स्यात् आत्मनि मानांत-
 राभावे च तत्र सदादिशब्दस्य कथं संगतिग्रहः स्यात् तेनैवैना वाक्यं वेदांतानां तत्राप्रामाण्यमित्याह-
 किंच प्रमाणतरमिति अभ्युपयन्तं गी कुर्वन् कथमिति प्रतिपादनीयमिति न कथमपि स्यादित्य-
 र्थः । एवं सिद्धं तानां सिद्धं स्वोपधकत्वेन दीतीरे फलसत्ता वाक्यवन्मानांतरसापेक्षतापत्तिर्भवि-

तदाभावेचसंगतिग्रहासंभवात्तत्रतेषांप्रामाण्यमित्युक्तं. इदानीं सिद्धवस्तुज्ञानेनप्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभ
वात्प्रवृत्तिनिवृत्तीचविनासुरवप्राप्तिदुःखपरिहाररूपप्रयोजनासंभवात्तेनविनाध्ययनविधिपरि
ग्रहोतवेदांतानांप्रामाण्यायोगादपिनसिद्धनिष्ठंवेदांतंप्रामाण्यमित्याहुर्किंचप्रवृत्तीति. प्रवृत्तिविनिवृ
त्तिविहीनंतदयोग्यंयद्वस्तुतत्त्वमात्मतत्वंतत्प्रतीतिजननादित्यर्थः. हेयोपदेययोः कलत्रमक्षणाद्यग्नि
होत्राद्योरनर्थार्थसाधनयोजनान्नद्वक्षणात्निवृत्तिरग्निहोत्रादौचप्रवृत्तिः संभवतीतिभवतितद्वाक्यं
प्रयोजनवदर्थनिष्ठमात्मतत्वंतुनित्यसिद्धत्वान्नहेयंतात्प्युपादेयमिति नतत्तानात्प्रवृत्त्यादिसंभव
इतिनिःप्रयोजनमेवात्मवाक्याध्ययनंस्यात्तच्चानुपपन्नंनक्षपेक्षाज्ञानेनतदध्ययनविधिः फलवान्
भवतीतिनतत्रवेदप्रामाण्ययुक्तमितिभावः किंच. अज्ञातार्थविगमकंप्रमाणमितिप्रमाणसामान्यल
क्षणांवेदविद्वद्वाहुः. विशिष्येचवेदस्यतथैववक्तव्यं. अर्थः. नुपलब्धेतत्प्रमाणवादरायणस्येतिजैमिनि
नोक्तेः. अन्यतोऽज्ञातेर्थेमानाभावप्रयुक्ताः सत्वशंकाभावेनवेदस्यतत्रतात्पर्यकल्पनासंभवाच्च. नच

तात्पर्यं विना शब्दः स्वार्थप्रमाणमित्याहुः प्रज्ञातमिति. प्रबोधयतः चक्षुरादिकरणस्येति शेषः. ततः किं
 तत्राह. प्रज्ञातमिति. चोऽवधारणे दुर्निक्षेप एवेति संबंधः. तत्र हेतुर्विज्ञानेति स्वप्रकाशचेतन्यात्मनि प्रतीचि
 नाज्ञानेवक्तुं शक्यं. नहि प्रचुरप्रकाशे सवितरितमः संभवति. ततोऽज्ञातार्थविगमलक्षणप्रमाणकृत्याभा
 वाच्चात्मनि वेदांतप्रामाण्यसंभव इति भावः. ननु नेह प्रमाणसामान्यलक्षणं. धारावाहिक द्वितीयादिबुद्धव
 भावात् किंतु यथायथानुभवः प्रमातेत्करणप्रमाणमिति सामान्यलक्षणमिति चेन्न. धारावद्बुद्धेर्बुद्धिसत्त्वेपि
 तद्विषयस्य प्रथमज्ञानेन निश्चितस्वास्तवशं कानुदमेन द्वितीयादिज्ञानानां तदनिवर्तकानां प्रमेयसत्त्वं
 प्रयोजकप्रामाण्याभावेन तत्र लक्षणगमनस्यादोषत्वात्. यथायथानुभवत्वं च श्रुतिरजतादिज्ञानसा
 धारणं. प्रवाधितार्थज्ञाने प्रमेत्यपि न. बाधस्य बोध्याभावप्रमातृपतया त्माभ्यादित्यज्ञातार्थबोधक
 त्वमेव परीक्षकसंमतप्रामाण्यं तच्चात्मनि वेदांतानां संभवति. प्रज्ञानाभावादित्युक्तम्. तदभ्युपग
 मे च तस्य स्वप्रकाशता हीयते. न ह्यात्मतत्त्वं स्वप्रकाशमबुद्धमिति वचनद्वयं प्रामाण्यसंभवतीति सह

प्रवाधस्य बोध्याऽप्रमाभावपतया ३

एतमाह बोधस्वभावकमिति. आहुः. वेदांतिनइतिशेषः. न न्वज्ञानविशिष्टं प्रमाणगोचरस्तस्या
 विप्रमाणविषयत्वापत्तेस्तस्यततो निरूप्ययोगाच्च. नापितदुपलक्षितं वस्तुमात्रे प्रमाणप्रसंगेन तदभावेऽप्य
 नुपपत्त्यभावादित्याशंक्य नाज्ञानं तत्र प्रविष्टोषणं. न चोपलक्षणं किं तूपाधिः. उपाधिश्च यावत्कायविस्थायी
 तदन्वयीयथाश्रोत्रस्य कर्णशकुली. एवं चाज्ञानाभावे वस्तुनः प्रमेयत्वं भवति. कर्णशकुल्यभावे इव
 श्रोत्रत्वमित्यभिप्रेत्याह. उपाध्यभावइति कर्णशकुल्याद्यभावइत्यर्थः. उपाधिमतस्तत्र युक्तश्रोत्रत्वा
 दि. तदस्थं प्रमेयाइति भूतिं किंतदुपलक्षणं नेत्याह. उपाधिरिति. अत्र तदस्थमित्यनेन विशेषणादुपाधे
 विशिष्टोदितिः. उपाध्यभावइत्यादिनोपलक्षणादिति द्रष्टव्यं. प्रमाणवद्देहिपाधिरितिसंबंधः. अज्ञा
 नस्योपाधित्वे फलितमाह न तदात्मेति. तदज्ञानं स्वयंप्रकाशं आत्मवस्तु निनताटस्थेनाप्युपाधिः सं
 गच्छतइत्यर्थः. यतएवमज्ञानासंभवआत्मनिततो हेतोरनात्मनि न मानधीः संभाव्यतइत्यपसंहारः
 किंचाहेतुत्रस्यवादिनां वेदांताथविगता प्रमाता वेदांतः प्रमाणंतदुपदेष्टागुरुस्तदुपकरणं युक्त्यादि

अभ्यपगम्यतेन वा. आद्ये व्याहृतिः द्वितीयेन प्रमेयसिद्धिः. एवं स्वप्रकाशं स्वातिरिक्तप्रमाणगम्यमित्य-
 पिविरुद्धमित्याह. अद्वैतमिति. आहुः वेदातिन इति शेषः. द्वैतं उक्तप्रमात्रादि. प्रमाणं. प्रमितिसाधनं
 चेति संबंधः. पांडित्यमित्याह पहासः. ननु प्रमात्रादिविभागः सर्वेऽप्यस्त्येव. न चैवमद्वैतमिति. अद्वै-
 तब्रह्मण एव निखिलप्रपञ्चपरिणामितयामात्रादेस्तदभिन्नत्वादित्येवं वदन्तं बौद्धगंधिनमेकदेशिनं
 प्रत्याह मातृप्रमाणेति. मितिः प्रमा. तत्र च वल्ल्यामोदूषणमिति संबंधः तदेवाह. कूटस्थतापहतिरिति
 निर्विकारस्य ब्रह्मणः प्रमात्रादिविकाराभ्यपगमे निर्विकारश्रुतिविरोधः. एवमनैकात्मकप्रपञ्चाम-
 दे विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यवगते करसत्त्वहानिः. एवं ज्ञानात्मनो ब्रह्मणः स्वावभास्यप्रपञ्चाकारत्वज्ञा-
 ने विज्ञानवादिभिस्तद्धिः कृतः स्यात्तन्मतप्रवेशापत्तिरित्यावत्. चकारदशितं दूषणान्तरमप्याह.
 अन्यद्वेति. युगपदेकत्र भेदाभेदविरोधादित्यर्थः. ननु प्रमात्रादिविभागः सत्यो न भवति येनोक्तदूष-
 णं स्यात्. किंतु दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवत्तत्राज्ञानकल्पितमिति न कोपि दोष इत्याशंक्याह. अज्ञानके

कृतं तमाह बोधस्वभावकमिति. आहुः वेदांतिन इति शेषः. न न्वज्ञानविशिष्टं प्रमाणगोचरस्तस्या
 विप्रमाणविषयत्वापत्तेस्तस्य ततो निवृत्त्ययोगाच्च. नापि तदुपलक्षितं वस्तुमात्रे प्रमाणप्रसंगेन तदभावेऽप्य
 नुपपत्त्यभावादित्याशंक्य नाज्ञानं तत्र प्रविष्टोषणं. न चोपलक्षणं किं तूपाधिः. उपाधिश्च यावत्कायविस्थायी
 तदन्वयीयथाश्रोत्रस्य कर्णशकुली. एवं चाज्ञानाभावे वस्तुनः प्रमेयत्वं भवति. कर्णशकुल्यभावे इव
 श्रोत्रत्वमित्यभिप्रेत्याह. उपाध्यभाव इति कर्णशकुल्याद्यभाव इत्यर्थः. उपाधिमतस्तत्र मुक्तश्रोत्रत्वा
 दि. तदस्थं प्रमेयादकिं भूतिं किं तदुपलक्षणं नेत्याह. उपाधिरिति. अत्र तदस्थमित्यनेन विशेषणादुपाधे
 विशेषोदरिति. उपाध्यभाव इत्यादि नोपलक्षणादिति इष्टव्यं. प्रमाणवुद्धेरुपाधिरितिसंबंधः. अज्ञा
 नस्योपाधित्वे फलितमाह न तदात्मेति. तदज्ञानं स्वयंप्रकाशं आत्मवस्तु निनतादस्थेनाप्युपाधिः सं
 गच्छत इत्यर्थः. यत एवमज्ञानासंभव आत्मनिततो हेतोरज्ञात्मनि न मानधीः संभाव्यत इत्युपसंहारः
 किंचा हेतुब्रह्मवादिनां वेदांताथविगता प्रमाता वेदांतः प्रमाणंतदुपदेष्टा गुरुस्तदुपकरणं युक्त्यादि

लितमिति. ननु तदपि सत्त्वे कथं नोक्तदोषस्तत्राह अत्र निर्वचनीय इति. सदसद्विलक्षणमिति नोक्तदोष
इत्यर्थः एतन्मात्राद्यज्ञानकलितमिति संबंधः. प्रातोऽप्रादिर्यस्य मानफलं पर्यवसाने च यस्य तत्तथोक्तं
दृश्यत्वेन प्रमात्रादेः कलितत्वे ब्रह्मणो पितृसंगस्तस्यापि वेदांतवेद्यातया दृश्यत्वा रित्याह तदेत्यादिना
ननु नास्ति ब्रह्मणो दृश्यत्वस्वप्रकाशत्वादिति चेत्तर्हि तत्त एव वेदांतप्रमेयमपि न स्यात् अदृश्यस्य मानवि
षयत्वानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मेति. अथ चेदित्यर्थः ब्रह्मप्रमेयं नेष्टं चेत्तर्हि इह ब्रह्मणोऽपि संबंधः. पक्षपराहति
मेव सदृष्टांतं व्यनक्ति. न ह्यप्रमेयमिति. अदाद्यं गगनादितस्य दाहक इत्यर्थः. अज्ञानकलितमनिर्वचनी
यमित्यत्रोक्तं मात्रादेरनिर्वचनीयत्वमुपेत्य ब्रह्मणो पितृसंग इति दूषितं. इदानीं तदेवाऽसंप्रतिपन्नमि
त्याह किंचाप्रसिद्धमिति. इदं शब्दार्थमाह स्वाज्ञानेति. एकं. एकमपि वस्तुतिशेषः. ननु लोकाप्रसिद्ध
मपि कस्मिंश्चित् शब्दे वैशेषिकाभिमतविशेषवत्सिद्धस्यान्तेत्याह निःशेषेति. तीर्थहृत्वाः शास्त्रार्थविदः
वैशेषिकादिनिरविलशास्त्रार्थविद्विः त्वदीरिततंत्रमार्गे. तंत्रतइति तंत्रशास्त्रार्थस्तत्प्रतिपत्तुपायेस

रोक्षां नाद्य इत्याह. इन्द्रियेति. इन्द्रियजन्यज्ञानबद्धाक्यजन्यामतिरथापि रोक्ष्यस्याथभिच्यक्तेर्जननीभवि
तुं समर्थानवाक्यजन्यत्वान्नापरोक्षेत्यर्थः. ततो द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह. तेनेति. तत्र दोषमाह भ्रां
तिरिति. तदर्थं ब्रह्मात्मानं विशिनष्टि. सदेति. सदाऽपरोक्ष इति संबंधः. तदर्थमाह प्रतुभवइति. अनुभ
वोपिवेद्यश्चेन्न तस्य सदापरोक्षं तदर्थमाह. अजडतयेति. तथा च वेदांतानां तत्राप्रामाण्यमेव स्यादिति भा
वः. नन्वात्मा चेन्नित्यापरोक्षस्तर्हि घटादादिन्द्रियजन्यज्ञानमिव वेदांतजन्यमपि तत्रापरोक्षमस्तु मा
स्तु वेदांताप्रामाण्यमिति. नेत्याह नित्यापरोक्षमिति. स्वभावात् शब्दस्वभावात्. शब्दो हिलोके घटादिगो
चरो वेदे चाग्निहोत्रादिगोचरस्तत्रापरोक्षज्ञानमेव जनयतीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं मेव स्वभावः
नत्विन्द्रियस्यैवापरोक्षज्ञानजनकत्वमिति कथं वेदांतानामपरोक्षेव स्तुतिपरोक्षज्ञानजनयतामप्रा
माण्यं स्यानेत्. इत्याह प्रामाण्यमिति. नन्वपरोक्षं सत्यज्ञानादिस्वभावं ब्रह्मतथैव बोधयंति वेदांता
नविपरीततया तच्च ज्ञानं शब्दस्वभावात् परोक्षमित्येतावन्मात्रमिति कथं प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह
नद्यन्यदिति. वेदांतजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वे तद्विषयब्रह्मापि परोक्षं वाच्यं. परोक्षार्थविषयस्यैव ज्ञानस्य

परोक्षत्वदर्शनात्. एवंचपरोक्षं ब्रह्मयत्साक्षादपरोक्षोदहं ब्रह्मास्मीति वाक्यमपरोक्षतया प्रतिपाद्य
 त्वयं प्रमाणं. नचापरोक्षज्ञानविषयः परोक्षं ब्रह्मास्ति येन सदर्थतया वाक्यजन्यं परोक्षज्ञानं प्रमाणं भवे
 दित्यर्थः. अन्यत्परोक्षं ब्रह्मो अन्यदिति अपरोक्षमिति बोधयेत इत्यर्थः. नन्वग्निहोत्रादिवाक्यस्य प
 रोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि शब्दस्य नतत्त्वभावः कल्पनीयः. इदं शब्दमस्त्वमसीत्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञान
 जनकत्वात्. अन्यथा तत्रापरोक्षोदहं शब्दमस्त्वमस्तीति न निवर्तेत इत्याशंक्य दृष्टान्तसंप्रतिपत्त्योद्
 षयति. वस्त्वस्त्विति. अपरोक्षस्य यथास्यात्तथा तदस्तु वक्तुमशक्तेः कमित्यर्थः. अदृशमत्वादिभ्र
 मस्य तत्रेदं जन्यसाक्षात्कारादेव निवृत्तेः शब्दस्य तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वमेवेति नतत्त्वभा
 वभंग इति भावः. पूर्वघटादौ चक्षुरादिप्रमाणस्य स्वप्रकाशस्फुरणधानवच्चिदात्मनि वेदांता
 नां तदसंभवान्न प्रामाण्यसंभव इत्युक्तं. इदानीं वेदांतजन्यत्वात् तत्र स्फुरणजननेऽपि न वेदां
 तानामानर्थक्यं. अविद्या निवृत्तेस्तत्साध्यत्वेन तत्र वेदांतप्रामाण्यसंभवादिति सिद्धांतशंका दूषय

यितुमनुवदति अत्रोहेति उपनेयं आधेयं स्फुरणं अनन्यमाने स्वप्रकाशे तत्रास्त्येवेति संबंधः । ज्ञानम
ज्ञानमात्रं निवर्तयति प्रपंचस्तु तन्निवृत्त्या निवर्तते अथवा प्रपंचोऽपि तद्विकारस्तदात्मकः तदात्मक
एवेति मात्रमित्युक्तं एतद्वृत्तयिते नैतदिति तदुक्तं नेत्यर्थः कुतस्तत्राह प्रमाणमिति न तावत्प्र
माणं सतोऽज्ञानस्यापने त्वनिवर्तकं सतज्ज्ञात्मवदनिवर्त्यत्वात् एतत्प्रमाणमसतोऽप्यज्ञान
स्यापघातसिद्धे निवृत्तिसिध्ये नियोज्यं योजनीयं न असतो निवृत्त्यनुपपत्तेर्नाप्येतत्पक्षद्वयादन्य
त्सदसदात्मकमज्ञानमस्ति यदनेन प्रमाणेनोद्देयं स्यात् विरोधेनैकस्य सदसदात्मत्वायोगात् य
स्मादज्ञानस्योक्तकल्पत्रयेऽपि निवृत्तिर्न संभवति तस्माद्वायुष्माकं मते प्रमाणं वेदांतवाक्यं कस्या
पि न ज्ञानद्वाराऽपनेति वेदांतानर्थक्यं तदवस्थमेवेति भावः किंचाऽविद्या निवृत्तिरसती चेन्न
प्रमाणं जायेत सती चेत्तज्जनकमानस्य कारकतापत्तिः जडक्रियापर्यवसायिनस्तन्नियमात् न च
तदुपपन्नं मानस्य व्यंजकतयाऽकारकत्वव्याप्तिविरोधादित्यभिप्रेत्याह मानं नकारकमिति एव तदोका

रकस्यामानत्व्याप्तिविरोधं चाह स्याच्चेदिति कारकमित्यनुषंगः क्रियावत्प्रति होत्रादिक्रिया
 वत्क्रियाजनककारकमितियावत् स्यादिति संबन्धः । इदं मानं उद्दिशति त्यजेदित्यर्थः ननु
 चक्षुरादेः प्रमाणस्य जडज्ञानक्रियाजनकत्वं सर्वसम्मतमित्याशंक्यतदपि न भवतां सम्म
 तमित्याह जन्यमानफलमिति संविद्वत्ते संजानते अंगीकुर्वतीति यावत् अजडाजन्मा व्यक्ता
 नुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वेन ब्रह्मवादिभिर्रंगीकारात् जडवृत्तिमात्रनिष्ठं न चक्षुरादिप्रामा
 ण्यमिति भावः । अथवा माननकारकमिति नियममाहुः एवं जमानफलं इत्यपि स्वतृपा नुभव
 स्यैव सर्वप्रमाणफलत्वमिच्छतो वार्तिककृत्प्रभृतयो गीकुर्वते तदप्येवंमतिविरुद्धस्यादिसाह
 जन्यमानफलमिति आस्तुतर्हि घटादा विवब्रह्मत्वं व्यभिच्यक्तं चैतन्यप्रमाण फलमित्या
 राक्य ब्रह्मणः फलाव्याप्यत्वान्नेतदित्याह न खल्विति जात्वे कदाप्यस्मिन्क्षरे अभिव्यक्ताचित्
 न खल्विति वेदांताभिव्यक्तं चैतन्यस्य निष्प्रपञ्चात्मस्वरूपतया तत्फलत्वो संभवादिति भावः

नन्वज्ञानस्य सदादिविकल्पेनाऽनिवर्त्यत्वमुक्तमनुपपन्नमनिर्वचनीयत्वात्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसं
भवात् नचैवं मानस्यकारकत्वप्रसंगोपि. अनिर्वच्यस्य निवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्रतया तत्पर्यवसा
यिमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वादित्याशङ्क्याह नाद्यापीति. वैशेषिकादिनिखिलशास्त्राभ्यासा
नंतरमपीत्यर्थः. अनिर्वचनीयभाषा सदसद्विलक्षणरूपांतां तर्हि सम्यक्शास्त्रांतरानभ्यासात्तद
ज्ञानं नेत्याह सर्वेति. सर्वशास्त्रतात्पर्याणि ग्राहमानो विचारयन्तपीति संबंधः. तात्पर्यं तस्मिन्
तमनसा ततश्च तदभावादेव तदज्ञानं नान्यनिमित्ततदिति दृश्यं न लोके पितदप्रसिद्धिर्दृश्यति
नचेति. तथा सदसद्विलक्षणरूपांतिर्वचनीयं. इयं अनिर्वचनीयभाषा लोकि करजता दिभ्रम
स्याप्यन्यथाख्यात्यादिनूपत्वेन लोके पितदप्रसिद्धिरिति भावः. एवं वेदांतानामुक्तन्यायेर्ब्रह्मणि
प्रामाण्यासंभवसमर्थनमुपसंहरति तस्मादिति. अत्र स्फुरणविद्यानिवृत्त्योर्मध्ये किंचिदपि निवृ
त्त्यमाणाद्ब्रह्मात्मवस्तुनिसंभवतीति संबंधः. चोऽवधारणे नैव शक्यमिति संबंधः. एतच्चेपारोक्ष्य

सहयत्वादिकृतविरोधादेरप्युपलक्षणं. एवं वेदांतानां मानांतरविरोधादिभिर्न सिद्धोदासीनप्रत्यग
भिन्ने ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्युक्तं. इदानीं सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वनियमान्तरशुद्धे ब्रह्मणि प्रामाण्यं
लोके शब्दानां कार्यव्यतिवलेन वेदस्यापि तदर्थत्वादित्यभिप्रेत्य कार्ये सर्वशब्दशक्तिग्रहं लोके दर्श
यति. कार्यन्वयेति. वा लोच्यत्पित्सु गमिमानयेत्यभियुक्तवाक्यश्रवणानंतरं प्रवर्तमानस्य श्रोतुर्ग
वानयनादि चेष्टावशात् प्रवर्तकधियंगवानयनादि कार्यमिति ज्ञानं. विमता प्रवृत्तिरेककार्यज्ञानपूर्
विका एतत्प्रवृत्तित्वात् यदेवं तदेवं यथा मम स्तनपानादि प्रवृत्तिरिति परिकल्पितस्य कारणभा
लोचयन् गमिमानयेत्यादि शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दजन्यत्वं निश्चित्य तद्भावेनैव स्तुति कार्ये
प्रस्तुतवाक्यसामर्थ्यं स्वयमेव वेत्तीत्यनुषंगः. तत्किं वाक्ये प्रयुक्तसर्वपदानां भविष्येति शक्तिः
तथा सति पर्यायिता स्यात्. न. वक्ष्यमाणन्यायेन पृथगर्थत्वादित्याहुः पुनरपीति. संक्रान्तया
वाक्यसामर्थ्यग्रहणानंतरं वाक्यभागपदानि प्रविभज्य तत्तत्पदं भागस्य कार्यन्विततत्तदर्थस्य

वाचकमित्यपि वेत्तीत्यर्थः । लोके हि शब्दानां वृद्धव्यवहारानुसारेण सामर्थ्यमिव गम्यते । वृद्धव्यव
हारश्च प्रवर्तकवाक्याधीनः । अन्यस्मात्प्रवृत्तिहेतुज्ञानासम्भवात् । न हि गोस्तिष्ठतीति वाक्यात्
कोऽप्यत्र प्रवर्तत इति प्रवर्तत इति प्रवर्तकवाक्ये प्रथमसामर्थ्याद्वा प्रवर्तकं च तत् । यद्वा प्रव
र्तते तच्च स्वस्मिन्कार्यमिति निश्चितं । अतस्तत्ज्ञानमेव गगमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृ
द्धस्य गगानयनादि प्रवृत्त्यानुमीयते । तच्च तस्य गगानयनादिवाक्यजन्यमिति च । ततस्तद्गोचरे वि
शिष्टकार्येति ह्येकं समर्थमिति निश्चीयते । प्रवर्तकवाक्यस्य तदन्वयज्ञानस्य जनकत्वासम्भवेन त
दशक्तत्वात् । एवं संमुग्धतया पदसमुदायस्य विशिष्टकार्ये सामर्थ्यमिव गत्यपश्चात् गावधान
वत्समानयेत्यादौ विभज्य तत्तत्पदप्रयोगे । अन्यव्यतिरेकाभ्यामेव कार्यान्विततत्तदर्थे तत्पदं
शक्तमिति वेत्तीति सर्वशब्दानां कार्यमर्थः । न च पर्यायताकार्यविशेषस्य व्यभिचारेऽपि कार्य
सामान्यस्य तदभावेन तदन्वितस्य शब्दार्थत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवं कार्यपदस्य कथं शक्तिः का

यंतिराभावेन तदन्वितकार्यसंभवात्. नापि गवादीतच्छक्तिरस्ति. न च कार्यपदं कार्यमात्रे शक्त
 मिति वाच्यं. शब्दार्थस्यानेकरूपत्वप्रसंगादिति तत्राह अन्वयेति कार्यस्यैवान्वयः संबंधस्तद
 न्वयिनितदाश्रये. कार्यस्य हि सिद्धे नान्वयः सिद्धकार्ये च प्रवर्तते. अन्वयस्य द्विष्टत्वादिति न
 शब्दशक्तिप्रयोजकरूपस्यानेकरूपत्वमिति. ननु कार्यन्वया न्वयत्वापेक्षयाऽन्वितत्वस्य ल
 घुशरीरत्वात्तत्रैव शब्दशक्तिरस्ति. अन्यथा गौरवात्. न चैवमति लाघवेन तत्तदर्थमात्रे श
 क्तिरस्त्विति वाच्यं. अन्वितस्यैव शब्दश्रवणानंतरं नियमेन प्रतीतेरित्याशंक्य पूर्वपक्षीतद
 नुमोदते त्यक्त इति. एष पक्ष इत्यनेन संबंधः. अलं समर्थः तर्हि किं योग्येतरा न्वितेशक्तिरा
 श्रिता. तदपि न. प्रतिगौरवादित्यभिप्रेत्याह नोक्त इति. प्रसमाभिरिति शेषः. कस्तर्हितव
 शब्दार्थस्तत्राह किंतु स्यादिति. अस्य शब्दस्य निजसहजवशान्नैसर्गिकस्वभावादान्वितार्था
 निधानेशक्तिरिति संबंधः. तर्हि सिद्धपक्षे शब्दार्थः स्यादिति नैष्टसिद्धिस्तत्राह योग्यत्वादेरिति न

उपनिपतति. आयाति. आगच्छेदित्यर्थः सिद्धपदार्थानां साध्येन कार्येणेवान्वयो ननु सिद्धेनै. सिद्ध
साध्ययोरेवान्वये आकांक्षायोग्यतासंभवाद न्वितमात्रेण क्तादपि गवादिपदाद्योग्यतादि मदिम्ना
स्य ३ गवादेः कार्यन्वयएव सिद्धेदिति सर्वशब्दस्य कार्येदमर्थ्यकार्यशेषत्वं कार्यप्रतिपादकत्वमिति. न
नु किमिदं कार्ययोग्यतादिवलाद्यदन्वयः पदार्थानामुपनिषत्तेर. न तावद्वात्वर्थस्तस्य स्वर्गसाधन
स्य स्वर्गकामिकार्यत्वासंभवेनान्येष्टान्तदेदमर्थ्ययोगात्. नापिनियोगेनूपेतत्. लोकेतदभावा
त्. नचोभयसाधारणकृतिसाध्यत्वविशिष्टतदितिवाच्ये. स्वर्गघटादेरपिनियोगवत्परपरयात्
तसंभवेनतदन्वयस्यापिशब्दार्थत्वप्रसंगेनमतांतरादविशेषादतो लोकवेदयोरनुगतंशब्दार्थता
प्रयोजकंनसिद्धेदित्याशंक्याह. प्रवृत्तीति. यन्निमित्तपुरुषस्यकामनादियुक्तस्यनियमेन
प्रवृत्त्यभावो नभवेत्तद्वागादावतिव्याप्तिवारणायतद्धि शिनष्टिकालत्रयेति. भूतभाविष्यदनु
मानान्यतमकालाऽनन्विततयाप्रतीयमानस्वरूपेण कार्यस्यभविष्यत्कालान्वयि स्वादित्यर्थः

यत्कालत्रयानन्वितं प्रवृत्त्यभावस्य विरोधितत्कार्यं. रागादौ घटादिपदात्प्रतीयमानघटादौ चातिव्या-
 प्तिवारणाय दलद्वयं. एके. गुरुमते कदेनैव नः. अन्येषां तन्मतानुसारिणो नियोगकार्यविक्षाणमाह
 स्वगोचरस्येति. अथवा. अत्र प्रेरककार्यमित्युक्ते रागेति व्याप्तिरत उक्तं स्वगोचरस्येत्यादि. तावति-
 तिज्ञापयत्युक्ते उक्ते इष्टसाधनत्वबोधकप्रमाणेऽपि प्रसंगेऽस्यादित्यत उक्तं प्रेरकमिति. प्रमाणस्य
 बोधकत्वादिव न प्रेरकत्वमितिततो व्यावृत्तिसिद्धिः. इदं तु लक्षणधात्वर्थकार्यविक्षाणनियोगा-
 रण्यकार्यविषयं. स्वगोचरस्येष्टसाधनत्वज्ञापकत्वानि हेतुज्ञात्. न च नित्यनियोगेऽव्याप्तिः. तद्विष-
 यस्योपपन्नसाधनत्वानंगकारात् इति वाच्यं. तत्रापि नियोगस्यैव कल्पहेतुपतयेष्टत्वान्तत्रधात्व-
 र्थस्यापीष्टसाधनत्वोपपत्तेस्तत्रापि लक्षणसंभवादिति द्रष्टव्यं. एवं च सति कृतिसाध्यत्वा-
 दिनायेन केन च न विशेषणेन विशिष्टतयेष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रेरकत्वकल्पनेऽपि न कार्य-
 लक्षणं तत्र गच्छति. इष्टसाधनत्वज्ञापकस्येष्टसाधनेऽभावादिति भावः. स्वर्गकामोयजेते

त्पादोति उादिना लोके कार्यकृत्यनुसारेण कार्यमवगम्यते. तच्च कार्यधात्वर्थतिरिक्तमेव कृ-
म्यमानस्वर्गसाधनस्यैव तत्कार्यत्वात् त्यागस्य च तदभावात्. तच्च शब्दात् प्रतीयमानं कार्य-
कस्य कुत्रेति नियोज्यविषयावपेक्षते कृतिसाध्यस्वरूपेण शब्दात् प्रतीयमानस्य किंविषयकृति-
साध्यंतदिति कृत्याश्रयविषययोः कृतिनिनूपकतयोपेक्षितत्वात्. तत्र स्वर्गकामः कार्यं स्वकृ-
तिसाध्यतयावगच्छतीति नियोगः धात्वर्थश्चाव्यवधानेन कृतिसाध्यः कृत्यवच्छेदद्वारा नियोगम-
वच्छिनत्ति यागविषयकृतिसाध्यंतदिति प्रतीतेरिति सतद्विषयस्तद्धिभयविशिष्टं च कार्यं स्वर्गका-
मायजेतेति वाक्यार्थः एवं च कार्यस्य धात्वर्थतिरिक्तस्य स्वतः कार्यत्वासंभवात् स्वस्य कृतिसा-
ध्यत्वनिर्वाहार्थं स्वविषयस्य धात्वर्थस्य कृतिसाध्यत्वमाक्षिपति. तच्च परंपरया काम्यस्वर्गसाधन-
त्वाभावे अनुपपन्नं. नहि कामी कश्चित्तदसाधनं करोतीति तदेव कार्यधात्वर्थस्यैव तत्साधन-
त्वमप्याक्षिपत्तत्र पुरुषं प्रेक्ष्यतीति तदेव केधेरकं कार्यमाकुरित्यर्थः. अनन्योद्दिष्टकृतिसाध्यत्व-

कार्यत्वमितितदभियुक्तसंभतं लक्षणमाह. यानन्यमिति. प्राभाकराही स्थंवदंति. कार्यमेव कृ-
तिसाध्यस्वभावपुरुषार्थः ननु स्वर्गादिः स्वतस्तथा तस्य कार्यप्रत्येव तत्साध्यस्यापि गर्भसि सवच्छ-
पत्वादतः कार्यमुद्दिश्येव तत्कृतिः प्रवृत्तेति याऽनन्यमुद्दिश्येत्कृत्. व्याप्यतया साध्यतया. ननु-
लोके राग एव धात्वर्थगोचरप्रवर्तको दृष्टः न कार्यतदतिरिक्तं किंचिद्दृष्टमस्तीत्याशंक्य तस्य राग-
व्यावर्तकं नृपं तावदाह भूत्वेति पूर्वक्षणे स्थित्वेत्यर्थः कार्यनृपं. कृत्यदेव स्वनृपं. अन्येन नृपे-
ण सिद्धस्व नृपेण. अस्याः पुं प्रवृत्तेः रागो हि निष्पन्नः सर्वत्र प्रवृत्तौ कारणेन ह्यसिद्धो रागः क्वचि-
त्प्रवर्तयति कार्यं तु विपरीतं असिद्धावस्थस्यैव कृत्युद्देश्यत्वात् तस्यैव च स्वसिद्धार्थं पुं प्रवर्तकत्वात्
सिद्धस्य कार्यस्य कृत्युद्देश्यत्वायो गेन तदयोगात्. न च लोके रागातिरिक्तं न प्रवर्तकं दृष्टमिति
वाच्यम्. न तावत्फल रागस्य साक्षाद् धात्वर्थप्रवर्तकत्वं भिन्नविषयत्वात् धात्वर्थगोचरे ह्यप्यश्वकृ-
तिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तज्जोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽसंभवात्. न च समानाकारज्ञानं विना तदा

कारेष्वाभवति तस्य च कर्तव्यता ज्ञानस्यावलंबनांतराभावाद्वा त्वर्थ एव तदा लंबनमिति तदेव लोके कार्यमि
त्यभिप्रेत्याह भिदंतीति भेदेनावगच्छंतीत्यर्थः. एवं कार्यान्विते गवादिपदशक्तिनिर्वाहाय लौकिकवै
दिककार्यस्वरूपं निरूप्येदानीं भागं भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्तीति प्रागुक्तं कार्यान्विते तत्तद
र्थविशेषे गवादिपदशक्तिनियममुपपादयति. आवापोद्वापहेतोरिति. नयनिपुणमिति. नयेनि
पुणामतिर्यस्य सः. तदस्थ उदासीनः पार्श्ववर्त्ति. व्यतिस्फुः भूयो बहुशः. प्रालोच्यार्थान्वयमिति
सिद्ध्यति. आवापोद्वापहेतोः इदं गवादिपदममुकस्य गोत्वादेः कार्यान्वितस्याभिधाने कथने स्वात्पत्ये
व स्वभावत एव समर्थमिति भागशः प्रतिपदमिमं शक्तिप्रतिनियमं प्रतिपदार्थनियतशक्तिं कार्य
मुक्ते वस्तुनिजानातीति संबंधः. पार्श्ववर्त्ति व्यतिस्फुर्हि मध्यमरुद्रस्य प्रवृत्त्या प्रवर्तकं गवाद्यान
यनकार्यताज्ञानमनुभाय तच्च गमानयेत्यादिवाक्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमनुभाय तद्वाक्य
तद्वाक्यस्य तस्मिन् प्रवर्तके संमुग्धतया शक्तिमवगच्छतीत्युक्तं. तदनंतरं गावधानेत्यादिप्रयोगोत्तरे गोप

दस्यावापोप्रयोगेन तदर्थं प्रागवगतं पश्यन्वत्समानमेति प्रयोगां तरेतदभावात्तदर्थं चापश्यन्वत्तदर्थं यति
 रेकाभ्यां गोपदं यत्किंचित्कार्यान्वितगोत्वैशक्तं कार्यसामान्यस्याव्यभिचारात्. एवमानयनादिपद
 मपि यत्किंचित्कारका न्वितानयनादौ. एवंकारकपदांतरं क्रियापदांतरमपि तत्तत्पदावापोद्वापोद्
 तोस्तत्तत्कार्यान्वितेर्थाशक्तमिति प्रतिपदं शक्तिप्रतिनियमं जानाति प्राथमिककार्यान्वयार्थिते
 गृहीतसंगतिभंगप्रसंगेन केवलैवस्तु निसंगतिग्रहायोगात्. सोयं नयनिपुणमतिरित्यनेनोक्तो
 नयः. अन्यापि प्रवर्तकवाक्याधीनायुत्पत्तिः प्रवर्तकैव कार्यज्ञानमित्येवमादिनयः भूयो आलो-
 च्येति दर्शितं. ततो न्यायसिद्धान्तवादि पदानां कार्यान्वितैशक्तिरिति वेदांतानामपि कार्यशेषएव
 ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्यर्थः. नन्वेस्त्वेवं गवादिपदानां शक्तिग्रहः कार्यपदस्य कथं शक्तिग्रहः नि-
 योगस्य मानांतरा गोचरतया तत्र लिङ्गादेः शक्तिग्रहायोगात्. नच लिङ्गादिनेवोपस्थिते तस्मि
 न् शक्तिग्रह इति वाच्यं. शक्तिग्रहान्पूर्वलिङ्गादेस्तदुपस्थापकत्वायोगादित्याशंक्यप्राभाकरा

एतन्मतभेदेन लिङादिसंगतिग्रहप्रकारान्दर्शयितुं तत्र लोके आज्ञादय एव प्रवर्तकाः। वेदे तु स्थायिका
यं प्रवर्तकं उभयत्र च प्रवर्तकसामान्यमेकमस्ति तत्र लिङादेः संगतिग्रह इति केचित्तन्मतमाहुः।
आज्ञादीति। उत्कृष्टस्य पुरुषस्य निरुष्टपुरुषप्रेरणा आज्ञा आदिपदेन या आनिर्कृष्टस्य उत्कृ
ष्टप्रेरणा गृह्यते। प्रवर्तकत्वाभिधेयत्वयोग्ये प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिमात्रे प्रवर्तकसामान्ये। एवं
च गोत्वादिसामान्यशक्तान्तर्गवादिपदान्तर्ह्युक्तिरिव लिङादिपदान्तर्ह्युक्तिरिति प्रवर्तकसामान्याप
द्यवसानादाज्ञादयो नियोगश्चेति सिद्धतीति भावः। अन्ये तु अस्ति लोकेऽपि नियोगः स च सोपाधिकः वे
दे तु स स्वतंत्र एव। तत्रोभयानुगतनियोगत्वसामान्ये लिङादिसंगतिग्रह इत्याहुः। तन्मतमाह अन्य
दि। वेदिकनियोगस्य निरुपाधित्वे युक्तिमाह। अपुरुषप्रभव इति। अपौरुषेय इत्यर्थः। अतस्तत्रा
ज्ञाद्यसंभवान्नियोगस्तदुपाधिरित्यर्थः। अत एव स्वतंत्रं लोके तु वेपरीत्यमाह लोक इति। पुनः श
ब्दो विशेष्योतीति। विशेषमेवाह सोपाधिकमिति। वक्ष्यमाणोपाधियुक्तमिति। तत्कार्यं वदतीति संबधः।

तदुपपादनाय कारणत इत्युक्तं तदेव विवृण्वन्वांसि विविशिनष्टि पुरुषधीरयित्तेति पुरुषसंब
धात्वे कौकिकवचसामित्यर्थः लोके कोयमुपाधिरिति जिज्ञासामाह आज्ञायाञ्चादीति भाणवका
दिहि उपाध्यामाद्याज्ञादिनेव गवानयनादौ प्रवर्तते तथा चाज्ञातूपोयउपाधिर्निमित्तं तस्मिन्प्रणि
पतितं तेन संबद्धं वपुर्यस्याः फलसाधनेहायाः साऽनुबंधोयस्येतत् अथवा वपुरंतं साधनेहा
नुबंधत्वं च पृथगेव विशेषणं तस्य वैदिककोयद्वैलक्षण्यं तस्मिन्मप्याह विज्ञातोपायभावमिति
त्रियोगप्रतीतिः प्रागेव हितोपायत्वमवगतं तं विषयं धात्वर्थमनुसरद्वा त्वर्थोयत्फलसाधनत्वे
न प्रागवमतस्तदनुसरत्तदनुकूलं ननु धात्वर्थस्य तदधीनं फलसाधनत्वमित्यर्थः कार्यमिति पू
र्वश्लोकादनुषंगनीयं भवतीति शेषः पौरुषेयैषु वाक्प्राज्ञायाञ्चेत्यादिसंबधः वेदेति रूपा
धिनियोगनूपमित्युक्तमुपपादयति कर्तृस्वरगादीति वेदे कर्तुराज्ञाद्युपाधिरहितमित्यर्थः कु
त इत्यत आह कर्तृशून्य इति अपौरुषेये वेदे कर्तुरभावात्तदाज्ञादिकमपि नास्ति यस्मात्तत्र तत्र

रूपाधिकमित्यर्थः नन्वेवं लोकवेदयोर्नियोगवैलक्षण्ये कथं लिङ्गार्थकत्वं तत्राह ततोस्मिन्सर्वत्रेति
लोकवेदयोरेकस्वभावतयानियोगरूपेण स्थितवपुषितस्मिन्नियोगेनियोगत्वइतियावत्. लिङ्ग
दिलक्षणाक्तिर्भवेदितितदेकार्थयुक्तेमितिभावः अभिनवगुरुमतमाह अन्यइति. विविधमित्य
स्यविवरणंभिन्नस्वभावमिति. प्रानुनूप्येणयोग्यतामहिम्नाहे विध्यमेवाह लोकइति संसुग्धे
धात्वर्थनियोगत्वरूपेणविवक्षितविशेषेतत्रकार्यमात्रे आदितेऽप्रथमतः. न्यायचक्षुःवक्ष्य
मानेन्यायज्ञः तमेव न्यायं दर्शयति धात्वर्थेति. लोके हि प्रवर्तकवाक्यान्कार्ये प्रथमं लिङ्गदेः स
गतिग्रहः कार्यंचलोकवेदयोर्विलक्षणं. नचलिङ्गदेरनेकार्थत्वं न्याय्यं. नचकार्यत्वसामान्यं लि
ङ्गार्थइतिनोक्तदोषः तदपर्यवसानाञ्चकार्यमिति निर्गवादिपदान्तरगवादेरिवोभयत्रापिभविष्यती
तिवाच्यं. वेदिकस्थायिकार्यस्यगवादिव्यक्तेरिवाशब्दाद्युपनिषत्तेः मानात्तेरेणाभिधेयसामान्यसं
घटितयावगतस्येवगवादेरेवापर्यवसानप्रभ्यत्वाच्च. तस्मादेकत्रलिङ्गलासलिकीतिकुत्रलक्षण

कुत्रशक्तिरिति विचारणीयं यदि धात्वर्थे लिङ्गादिपदं शक्तं तदा गृह्यमाणं लक्षणं वा वैदिके कार्ये अयं लि
 ङ्गादिर्विवर्तितुमनलमसमर्थं कुतः संबन्धाज्ञानहेतोः वाच्यार्थसंबन्धितयामानांतरावगते तीरादौ गंगा
 दिपदस्य लक्षणदृष्ट्या न च धात्वर्थसंबन्धितया वैदिकं कार्यमानांतरेणावगतं अपूर्वतूपस्य तस्य तद
 योगात्मात् अतः संबन्धाज्ञानात् तस्मिन् लिङ्गादिपदस्य न लक्षणेत्यर्थः । प्रथमदिशक्तिमान्स्यात्
 अयमित्यनुषंगस्तत्संबन्धान्मुख्यार्थनियोगसंबन्धात् क्रिया धात्वर्थं यदि लिङ्गादिना वैदिकं कार्य
 मभिधीयेत तदा विषयभूत धात्वर्थसंबन्धितयेव लिङ्गादिनाऽभिधानाद्वाच्यार्थसंबन्धितया ज्ञाते धा
 त्वर्थे लक्षणयुक्ता यद्यपि लौकिकी क्रियानतत्संबन्धितयाऽवगता तथोपि तत्संबन्धिधात्वर्थजा
 तीयेति तत्रैव लक्षणं वैदिककार्ये तु लोके संगतिग्रहणकालेऽनवगतेपि कामिनियोज्यसमभि
 व्याहारादवगते शक्तिरेवोचितेत्याशयेनाह तेनेति ॥ १४९ ॥ ननु लिङ्गादिपदसमभिव्याहारम
 तरेणापि प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरे पिवतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण मधुकरा

तत्राह वाक्यादिति. भूतार्थनिष्ठाद्वाक्यान्तरांशवद्वाक्यप्रतीतिर्नेव भवति. कुतः नियतलिङ्गाभावे
न तदर्थज्ञानानुमानासंभवादित्योह लिङ्गमिति. अत्र श्रोतरि. लोके वा. ननु क्व पितुर्मुखप्रसादादि
लिङ्गमिति तत्राह न ह्येतदिति. एतच्छब्दार्थमाह यद्वक्त्रादीति. क्षितितललुठनादिशोककार्येन
च पुत्रस्ते मृत इत्यादिवाक्यार्थज्ञाने लिङ्गमिति वदन्तं प्रत्युक्तं मुखप्रसादादेर्भयिस्त्रिवप्रसवधन
प्राप्तिरद्वि योगादि ज्ञानादपि संभवेन पुत्रजन्माद्यसंगतिर्नेयस्याभावेन ततस्तदनुमानासं
भवान्न सिद्धान्वितः शब्दार्थ इति भावः तस्मात्लोके सर्वपदानां कार्यान्वित एव संगतिग्रह इ
ति वेदेष्वपि तेषां स एवार्थो न्याय्यः लोकवेदयोः पदतदर्थभेदासंभवात्. एवं च वेदांतानामपि का
र्यान्विते ब्रह्मण्येव प्राप्ता एव वक्तव्यमिति न कार्यभूत्ये स्वप्रधाने परब्रह्मण्ये कथमपि प्राप्ता एव
संभवतीत्याह तस्मादिति. श्रुतिशिरसि निराशा आद्यं भवतेति संबंधः. किंच तद्वृत्तानां किं
यार्थेन समाम्नायः भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यं योपदिश्यते इति जैमिनिशबरस्वामिनोर्मत

दिपदानां शक्तिर्गृह्यते. तत्र कुतः सर्वपदानां कार्यान्वितेशक्तिरित्यत आह एवमिति. शब्दांतराणां भ्रम
रादिशब्दानां शक्तिविद्भवतीति संबंधः सः व्युत्पिन्क्तः. तत्रापि हि प्रवर्तके वाक्यात्कार्ये गृहीतसंगतिक
परप्रयोगादेव भ्रमरादिपदानां शक्तिग्रह इत्युपजीव्यकार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेनाध्याहृतकार्यान्वित एव त
दर्थ इति. जानातीति. नास्तिकचिद्व्यभिचार इत्यर्थः. तदिदमुक्तं नयनिपुणेति. प्रक्षेपोद्धारदर्शः. भ्रम
रादिपदस्य योगस्य तत्र तदितरपदाप्रयोगस्य च दर्शित्यर्थः. तत्र तत्र. कार्यान्वित इति शेषः. फलितमाह
तस्मादिति. भूताद्यर्थेति. भूतमतीतं. आदिपदाद्वर्तमानभविष्यतोर्ग्रहणं. शास्त्रतो भूताद्यर्थप्रती
तिप्रतीतिसंबंधः. ननु न प्रवर्तके वाक्याधीनं प्राथमिके संगतिग्रहो येनैवं स्यात्. किंतु पुत्रसंजात इत्या
दिवाक्यादेरपि प्रथमसंगतिसंबेदनं स्यात्तच्छ्रवणानंतरं पितुर्मुखवधसादादिलिंगेन पार्श्वस्थस्य
श्रोतरित्वाक्यार्थज्ञानोन्नयनसंभवान्न तत्र वाक्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावगमसंभवाच्च
न्वित एव पदानां शक्तिरस्तु. नापियोग्यतादिमहिम्नाऽन्विते गृहीतसंबंधानां कार्येदमर्थमिति

तोचवेदार्थनिर्णयेधिकृताविति तदुक्तमेवग्रहीतुमचित्तमित्यभिप्रेत्याह भूतमिति सिद्धमित्यर्थः। भव्यंसा-
ध्यं प्रधानं यस्य भव्यं शेषमित्यर्थः स्वप्रधानं न भव्याऽनन्वयियच्छास्त्राप्रतिपाद्यं इत्यर्थः। शास्त्रस्थाः जे-
मिन्यादयः। एवमाहुः। एवमित्येतद्विचरं भूतं भव्येत्यादिना शब्दशक्तीति वेदिकशब्दशक्तियवस्था
या निपुणधियः। प्रवाधितमतयइतियावत् एवं वर्णितन्यायवलाज्जैमिन्यादिवचनवलाच्च कार्या
न्वितेश्रुतितान्पर्यमित्यद्वयस्वप्रधानब्रह्मणोवाक्यप्रमाणकत्वं भवदुक्तमसंगतमिति पूर्वपक्षमु-
पसंहरति तस्मादसंगतमिति इदंशब्दार्थमाह यद्वाक्यप्रमाणकमिति एवंविधपूर्वपक्षकरणे
नस्वस्मिन्गतरूपाव्युत्थितत्वभ्रममपनयन् प्रार्थयत्तइत्येवमिति एवमुक्तप्रकारे विरोधः वेदांता-
नांब्रह्मणि प्रामाण्यासंभवः समबुद्धिपथं प्राप्नोऽतोममेवबुद्धिरोषा दसंगतमिव भवदुक्तं वाक्यप्र-
माणमद्वयं प्रतिभाति ननु भवताऽसंगतमुक्तमित्यर्थः। प्रभोइति तत्परिहोसेहरोरनायासं द्योत-
यति एवंविरोधं। १४५। एवंप्रत्यगभिन्नेऽद्वयेप्रधाने ब्रह्मणि वेदांतप्रामाण्यासंभवे चोदिते किंजी

वब्रह्मणोस्तत्त्वंपदवाच्ययोरभेदोनसंभवतीति चोदयसि. उत. तदुभयलक्ष्ययोः तत्राद्यमंगीकरोति.
 सत्यमिति. यदाह. भवानिति शेषः. गुरुमान्. शिक्षितमतिः. अन्यस्य सूक्ष्मेर्थे एवंविधाशेषाया
 गात्. संसर्गत्वं मन्व्यार्थयोस्तादात्म्यं. अंगीकृतमेव दर्शयति. अस्तेवेति. तत्र वाच्यार्थाभे
 दे. ननु संसर्गो विविशो वा वाक्यार्थ इति विद्वद्भिरंगीकृतमिति. वेदांतवाक्यस्यापि तदन्यतरो
 र्थः स्वीकर्तव्यस्तत्र चेत्पदतदर्थयोर्विरोधः अंगीकृतः कथं तर्हि तद्वाक्यार्थः सिद्धो दित्याशंक्यं वे
 दांतव्यतिरिक्तानामेवास्ति तथाभ्युपेयः. ननु वेदांतानां वेदमात्रस्य वाऽतस्तद्विरोधोचनदोषा
 येत्याह यत्कर्मकांडनिपुणैरिति. यद्वाक्यार्थलक्षणमिति संबन्धः. पुरस्तात्. पूर्वतरे. अदः. तत्र
 क्षणं. अत्र वेदांते. वाक्यविशेषार्थलक्षणं वाक्यविशेषार्थऽनंगीकृतं चेन्न कापि क्षतिः. ननु वा
 क्यार्थसामान्यलक्षणमेव तदस्तु. अन्यस्य सामान्यलक्षणस्याऽसंभवात्. अन्यथा वेदांतवा
 क्यविशेषस्य कीदृशोर्थः स्यादिति लक्षणांतरा संभवमन्यत्रत्याह. भेदादीति. भेदः संसर्गः प्रा

दिपदा द्विशिष्टग्रहणं. अखंडं. अपर्यायानेकपदप्रतिपाद्यं असंस्मृतमेकप्रातिपदिकार्थमात्रं वा.
उच्यते. कमनीयतयोक्तयंतियस्माद्देहादीति संबंधः. श्रीवाद्वायणमतानुगता इति. भगवान्वाद्वा
यणः खलु तत्तु समन्वयादिति सूत्रेण खंडे करमेव स्मृतिवेदांतप्राभाण्यन्यत्रूपयत्. अतस्तन्म
तानुसारिणः शंकरभगवत्पादास्तच्छ्रव्याश्च तथैवोच्यन्तीति न वेदांतवाक्यार्थलक्षणोत्तरासंभव
वाद्वायणमतानुगतानामहत्वपक्षपातराहित्येनैव विचारको नाल्पं. नापि सामान्यलक्षणासंभ
वः वाक्यप्रतिपाद्यत्वस्यैव तत्सामान्यलक्षणं न संसर्गादिनूपमेनानुगमादिति भावः. न नूक्त
वाक्यार्थलक्षणभेदव्यवस्थाया किं मानमित्याशंक्यतत्तद्वाक्यार्थतिस्य तस्य वाक्यस्य तत्स्य
य आह कप्रमाणमेव तत्र प्रमाणमिति श्लोकद्वयेनाह. तत्र प्रथमं यत्काउनिपुणे रित्यनेन भे
दवाक्यार्थस्योक्तलक्षणं स्वीकरोति. भेदादिति. लौकिकं गामानयेत्यादि. वैदिकं अग्निहो
त्रं जुहोतीत्यादि च. अत्रोक्तविषये भेदादिनूपे वाक्येनास्माकं कदाचिदपि विमतिरस्ति. न

श्रुत्यर्थ

दिव्यसन्नितयारंखंडार्थत्वंवयमिष्टाभरतिभावः इदानीं भेदादिवर्जितमित्यनेन कथितं वेदांतवाक्यं
 यस्त्वनूपसोपपत्तिमुच्यत इत्याह यद्वाक्येति प्रथमपक्षान्तरोपक्रमार्थः वेदांतोर्निर्विष्टं
 सत्यज्ञानमनंतब्रह्म तत्त्वमसीत्यादि वेदांतवाक्यं लौकिकं प्रकृष्टप्रकाशशब्दः सोयमिति वा
 क्यं अन्यदस्तु वदितुं न शक्नोति तदशेषमखंडमेव ब्रूयादित्यनंतरमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः
 ब्रह्मणिवेदांतवाक्यं द्विविधमेकमहकारादिसाक्षिणः प्रत्यक्चैतन्यस्य निरतिशयानंदोद्वयनि
 त्यमुक्तब्रह्मा भेदपरंबराया तत्त्वमसीत्यादि एतच्च परमपुरुषार्थप्रत्यक् ब्रह्मेक्यनिष्ठत्वान्म
 हावाक्यं अपरतत्त्वपदार्थस्वनूपपरं यथा विज्ञानमानंदब्रह्म योयं विज्ञानमयः प्राणश्चित्पादि
 एतच्च पदार्थनिष्ठत्वादवांतरवाक्यं तत्र महावाक्यस्य अखंडार्थत्वं लोकेपि सोयमिति वाक्यमु
 दाहरणं इतरस्य प्रकृष्टप्रकाशशब्द इति तत्र सोयमिति वाक्यस्य अखंडार्थत्वं प्रमाणाभावान्ना
 स्तीत्याशङ्कोरु सोयमिति मुख्यपदार्थेति तदिदं शब्दयोर्मुख्यार्थेति तदेतद्देवकालवैशिष्ट्य

तूपतत्तेदंताविशिष्टो. तद्वक्तस्तन्निहूपितोयोवाक्यार्थः. अभेदस्तद्वुद्भिजननस्येतत्सोयमितिवाक्येने
शीतेतिसंवधः. सोयमितिवाक्यं हि स्वसमानाधिकरणवाक्यत्वादेकार्थनिष्ठवाच्यं. तत्रयदिसु
रव्य। पदार्थयोरेक्यं. तदातद्देशकालविशिष्टद्वयस्यविरोधेनाभेदासंभवादिति. इदंवाक्यंतत्प्रतिपाद
यितुमसमर्थमितिभावः. ननुदेवदत्तस्तत्तेदंताभ्यामुक्ततूपाभ्यासंसृष्टः. देवदत्ततत्तेदंतेइतिवा. वा
क्यार्थोस्तुनविरोधइतितत्राहवाच्यश्रवलेति. वाच्ययष्टवलंविशिष्टतन्निष्ठपदद्वयेनेत्यर्थः. सः. अ
यमितिपदाभ्यातत्तेदंतयोः पुरुषविशेषणतमोपस्थितयोः स्वातंत्र्यासंभवेनपुरुषेष्वेवप्रथमांतपदेनोप
स्थितेसप्तम्यर्थसंभवेनचोक्तप्रकारद्वयासंभवः. किंचदेवदत्तेतत्तेदंतेइतिज्ञानेननभेदभ्र
मनिरुत्तिः संभवति. इदंचवाक्यंतदर्थमेववृद्धैः प्रयुज्यते. देवदत्तभेदेपितत्संभवात्. नचैकस्मिन्
देवदत्तेतत्तेदंतेइतिज्ञानाद्भेदभ्रमनिरुत्तिः संभवइतिवाच्यं. समानाधिकृतपदद्वयव्यतिरेकेण
तदेकत्वेप्रमाणाभावात्. तस्मादर्थतिरासंभवाद्वाच्यश्रवलस्थपदद्वयेनसंसृष्टवुद्भिजननमेववाच्यं

तच्च न संभवति. पदयोर्विरुद्धत्वादित्यर्थः. अस्तु तर्हि एकस्मिन्नेव पदलक्षणा. तथाच न विरोधः. प्रति-
योग्यतराभावात्. नाप्यखंडार्थता. देवदत्ते ऐकस्य विशिष्टस्यानेन तादात्म्यप्रतिपादनात् इत्याशं-
क्याह एतद्गीति. अखंडनिष्ठं पदद्वयलक्षणयेति शेषः. अत्र. अस्मिन्वाक्ये. गतिः त्वदुक्तप्रकाराव-
गतिः कुत इति चेत्तत्राहुते देशकालमिति. स इत्यनेन स इति पदेन तद्देशकाल विशिष्टमनु-
ब्रूयादायाय पदार्थ. अयमिति पदस्य लक्षितमर्थं नोपलोक्यते प्रापयितुं न शक्नोतीत्यर्थः. सोऽय-
मिति वाक्यमिति शेषः. इति दृष्टान्तार्थः. यथा तत्पदस्ववाच्यं इदं पदलक्ष्येन प्रापयति. एवमेतत्पद-
मपि स्ववाच्यं नोपलोक्यते. तत्पदलक्ष्यमिति शेषः. एकपदलक्षितस्वनूपस्य पदान्तरवाच्यात् भे-
दनिष्ठत्वे वाक्यस्य यावद्देवदत्तस्वनूपं विशिष्टमेव स्यात्. अन्यथा वर्तमानसमयस्मिन् देवदत्ते तद्दे-
वदत्तस्यादिनिवर्तकताऽस्य वाक्यस्य न स्यात्. निवर्तते चास्मद्वाक्यात्. तत्संशयादिरिति पदद्वय-
लक्षणया तदेतद्देशकालद्वयवृत्तिदेवदत्ताऽभेदपरमितीदं वाक्यमखंडार्थनिष्ठमेव. न चैवं तत्त्व-

नूपस्यैकैकपदादपि प्रतीतेरेकपदार्थज्ञानादपि तन्निवृत्तिप्रसंगः वक्तव्यं वा पदार्थस्वतन्त्रत्वादधिकं
वाक्यप्रमेयं अन्यथा वाक्यादपि तदयोगादिति वाच्यं पदद्वयलक्ष्यवाक्यार्थयोरन्यथा नतिरिक्तत्वेपि
वाक्यान्तद्देशकालपरामर्शपूर्वमखंडदेवदत्तस्वरूपाऽभेदप्रतिपादने भवति तत्ज्ञानं निश्चयनूपम-
अतस्ततः संशयादि निवृत्तिरूपपद्यते नैवमेकैकपदलक्ष्यज्ञानमिति ततः संशयनिवृत्तिः ए-
वं च सोयमित्यादेरर्थान्तिराऽसंभवादबाधाच्चारखंडार्थत्वेति भावः ॥ १५१ ॥ ॥ दोष्टंति केपि
तदाह - एवं सतीति लोके पदद्वयलक्षणया सोयमिति वाक्यस्यारखंडार्थत्वे सतीत्यर्थः । तथा च ना-
स्माकमलौकिककल्पनेति भावः लौकिककल्पनिपदद्वयेपीति शेषः तत्त्वमसीति वाक्यमखंडार्थ-
निष्ठं अकार्यकारणद्रव्यमात्रविषयसमानाधिकरणवाक्यत्वात् यस्यासोयंपुमानिति वचनमि-
त्याशयेन दृष्टान्तमाह - सोयंपुमानिति तथा इदं तत्त्वमसीति वाक्यमखंडार्थनिष्ठमुस्त्वितिसंबन्ध-
पदद्वयलक्षणयाऽखंडार्थत्वात् नगीकारे पूर्वपक्षदृष्टान्त्यामुक्तवाक्याप्रामाण्यमाह - तावदिति - अति

शुक्लं अष्टिदं केवलमलावुम्भु निमज्जातीति वचनं यथाऽप्रमाणं तथेदमपि स्यादित्यर्थः तत्त्वमसि
 ति वाक्यस्यापि वक्ष्यमाण विरोधेन संसर्गादि वाक्याद्यसिंभवेन पदद्वयलक्षणयाऽस्वार्थत्वेति बोधि
 तेति भावः। एतेन सिद्धं तोपक्रमेण तदुभयलक्ष्ययोरिति द्वितीयविकल्पविरोधधीजाभावान्न
 शोध्यमनुपपन्नमित्युक्तेमिति द्रष्टव्यं यत्तु पूर्वपक्षावसरे वाच्यार्थसंबन्धितया मानान्तराधिगति
 लक्षणा बीजमिति तथाऽनवगते ब्रह्मणि न लक्षणा स्यादित्युक्तं न दन्तु दूषयति मानान्तरेति
 अधिगतेति भावे निष्ठागतिरित्यर्थः प्रलापोऽसदभिलापः ननु लक्षणैकपदस्य लक्ष्येन साक्षा
 त्संबन्धानवगमात्स्वाध्यायप्रणयैव तदुपस्थापकत्वं वाच्यं तच्च मानान्तरेण तथाऽवगमं विना नेति
 कथमयं प्रलापरिति चेत् सत्यं मानान्तरं विनापि तदर्थसंबन्धितयाऽवगममत्रिणसा सिध्यति स
 चावगमस्त्वहमादिपदलक्ष्यः हकारादिसाक्षिणस्वप्रकाशेन हलात्सिद्ध्यति ब्रह्मादिपदलक्ष्यं
 चाद्वयब्रह्मादिपदवाच्यं शवलं वस्तुतः स्वसंसर्गभूत्येवेतन्नेककल्पितं शवलत्वादध्यस्तत्वाद् शव

लां, तरवद्रजतादिवदितिके एतत्संबंधितया सिद्धतीति नमानांतरापेक्षेत्याह सिद्धत्वेति सातत्वमा
 त्रमित्यर्थः। इह लक्ष्ये ननु तीरादेर्गंगादिपदलक्ष्यस्य मानांतरेण तथाधिगतिर्नियमेन दृष्टातत्कथं सा
 तत्राऽप्रयोजिकेति चेत्तत्राह मानांतराधिगतेति हीति द्वयं प्रसिद्धौ किंचित्करी नभिमित्तं नभवतीति सं
 बंधः नियमेन तत्र विद्यमानस्यापि गौरवेणाऽप्रयोजकत्वे दृष्टांतमाह तावदिति अग्रे तु पमिव किंचित्क
 री नभवतीति संबंधः। दृष्टांतं विदुषोति धूमस्येति न हेतुर्हति संबंधः अग्नित्वमेव हि धूमजनकतायाम
 ग्नेः प्रयोजकं ननु पिंगलाग्नित्वमपि गौरवादिति भावः। शुक्तिरजतोदरपीदममित्यादिपदांतरेण तस्या
 वगत्य भावान्तरमा नांतरगम्यत्वं तत्प्रयोजकमिति भावः। ननु ब्रह्मात्मादिशब्दानां अन्यत्र संगत्य संभवा
 तत्रैव शक्तिः कल्पनीया एवंच कथं तत्रैव तेषां लक्षणा तच्छब्दपदलक्षितार्थोपादाने चेदमपि त्रु
 स्त्रमनात्मनिष्ठस्यादित्याशंकां परिहर्तुं लक्षणात्रैविध्यमाह ० अथवा लोके लक्षणाऽनेकविधा त
 त्रकासौ लक्षणातत्त्वमसिवाक्ये समतेत्याशंक्यतां विवेक्तुं लोकप्रसिद्धभेदमत्वाद् शब्दस्येति एषा लाक्ष

पिंगल ४

लिकटनिरिति संबंधः त्रैविध्यमेवाह काचिदित्यादिना काचिदाच्यं जहाति जहल्लक्षणेत्यर्थः अन्यावाच्यं
 न जहाति अजहल्लक्षणेत्यर्थः अन्यभागावाच्यार्थं जहाति अन्यभागेन जहाति च जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः
 तत्रैविध्यमुपसंहरति सोयमिति लोके क्रमेण तासां मुदाहरणमाह गंगापदमिति पदद्वयेन
 निजमर्थस्ववाच्यप्रवाहं अघास्यत्यक्ता यत्र यस्मादघोणः शोणमगुणः श्वेत्यनियतः सोयमिति उ
 भयप्रकारजहदजहद्रूपा तदेवोपपादयति देशादीति तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपभागवर्जनात्केवलं य
 थास्यात्तथा तदिदं पदार्थापुंसउपान्ततयावेत्यर्थः उपसंहरति एवंत्रिविधेति गंगायां घोषइत्यत्र हि
 वस्तुतो गंगा संबंधियतीरं घोषान्वययोग्यतदेवल्लक्षणं प्रतीयते ततु गंगा विशिष्टतीरं तस्य तेन न
 पेण घोषान्वयायोग्यत्वादतो गंगापदे जहल्लक्षणैव एवं बहिः शोणास्ति श्रुतीत्यादौ निरुद्धव्यगुण
 भावस्य बहिर्देशस्थित्यनुपपत्तेः शोणगुणविशिष्टस्यैवाश्वस्य नियमेन स्थित्यवगमात्सा जहल्लक्ष
 णा स्वार्थमुपादायेव तस्य द्वयेवृत्तेः सोयमित्यादौ तु प्रागुक्तन्यायेनाऽभेदविरुद्धदेशादिपदार्थभाग

परित्यज्य धर्मिस्त्वनूपपदार्थभागमुपादेयं वाक्यमभेदं प्रतिष्ठापयतीति तत्र साजहदजहत्तत्त्वेति लाक्ष
णिकीवृत्तिस्त्रिधा भवतीत्यर्थः। एवं वेदे पितत्रैविध्यमुदाहरणे नाह वेदपीति यज्ञायुधीयजमानः स्वर्ग
लोकमेतीति वाक्येऽत्येष्टिप्रकरणस्थेऽग्निहोत्रकपालादिपात्रैर्विशिष्टाय जमानः स्वर्गं गच्छतीति प्रतीय
ते तदनुपपन्नं अग्निहोत्रपात्राणां प्रत्यक्षेणोवदाहात् यजमानस्याग्निहोत्रकपालादियज्ञायु
धविशिष्टस्य स्वर्गं गमनायोगाद्यज्ञायुधीशब्दस्तस्मिन् स्यात्परित्यज्यवर्तते इति साजहदक्षणा
मत्वर्थप्रत्ययस्य संबंधमात्रनिष्ठत्वमभिप्रेत्य संबंधिनि यजमाने जहदक्षणे लुक्तं अन्यथा य
स्य कस्यचित् स्वर्गं गमनाभावे यज्ञायुधसंबंधिनो वक्तव्यं तथा च यथा कथंचित्त्वेव शापतेः विशि
ष्टात्केवलमन्यदित्याशयेन वा जहत्प्रवृत्तिः जहदक्षणावृत्तिः। वैश्वानरादिवचनेष्विति प्रा
देशमात्रमभि विमानमात्मानं वैश्वानरमित्यत्र वैश्वानरशब्दो जाहरेऽग्नौ हृत्तदवच्छिन्नेऽप्राप्त
निवर्तते अन्यथात्मानं वैश्वानरमिति सामानाधिकरण्ययोगात् तथा च स्वार्थपरित्यागे

नसहात्मनिवर्तते इति तस्य तत्राजहल्लक्षणं. आदिशब्देन सृष्टीरुपदधातीत्यत्र सृष्ट्यसृष्टी एकास्त्व
तमानं सृष्टिशब्देन गृहीतः. तत्त्वमसि वाक्यस्थितत्त्वपदयोरित्यर्थः. उभयनूपतया ज
हदजहत् तूपतया पदद्वयार्थेष्वभेदविरोधिविशेषणाय परित्यागेनाऽपरोक्षं चेतन्याद्वयानंदप
दद्वये प्रवृत्तः साजहदजहल्लक्षणेत्यर्थः. एतेन ब्रह्मात्मनि शोक्तब्रह्मादिपदस्य कथं तत्र लक्षणं. ब्र
ह्मादिपदलक्ष्यस्य शास्त्रार्थत्वं इदमपि शास्त्रमनात्मनि निष्पन्नमिति पैदुष्यद्वयपरिहृतम्. शब्दे ब्र
ह्मणि गृहीतसंगतिकस्य शुद्धब्रह्मात्मनिलक्षणेनोपपत्तेरिति. ननु कथं तद्ब्रह्मशब्दस्य पूर्णब्रह्मा
त्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वेन तच्छब्दे पूर्णतानूपवृत्तत्वासंभवादित्याशंक्या ह
ब्रह्माज्ञानेति. ब्रह्माश्रयविषयाज्ञान इत्यर्थः. हियस्माद्ब्रह्माज्ञाने एकमाद्वितीयत्वमस्ति तस्य
सकलप्रपञ्चविवर्तप्रयतया ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तदतभूतितया च सजातीयादिभेदशून्यत्वात्.
ब्रह्मणि शुद्धे चान्यदाद्वितीयत्वमस्ति. तदतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन जीवानां च तन्मात्रत्वेन

सजातीयादिभेदशून्यत्वात् तत्संपर्कानयोः परस्परमधिष्ठाताध्यस्ततया तादात्म्यात्संबन्धे तत्र तदुभयात्मके
शब्देऽन्याऽद्वैततास्ति अद्वितीयात्मकस्य तस्याप्यद्वैततानियमात् एवं सति ब्रह्मशब्दस्य वेदांतेषु जग
त्कारणे वहुशः प्रयोगात् जगत्कारणत्वस्य केवलेऽसंभवा न्मायांतु प्रकृतिं देवात्मशक्तिमित्यादिवचने
वृत्तिशब्दे व्युत्पत्तिरपि रुद्धेत्याह व्युत्पन्नत्वमिति । एवं महावाक्यस्य ब्रह्मादिपदवाच्यशब्दलतत्र शब्दस्य
शक्तिव्युत्पत्तिश्च दर्शयित्वा तद्वाक्यस्याहमादिपदवाच्यशब्दलतत्राहमादिपदसंबन्धग्रहचदर्शयति
प्रत्यग्भावइति अंतरत्वमितियावेत् बुद्धौ अंतःकरणेनारीरोद्रियाद्यपेक्षया हितरधिष्ठात्रतः करणमांतर
मित्यर्थः । अन्यः आपेक्षिकादंतःकरणे निष्ठप्रत्यक्षाभ्यां कृतः प्रतीविसाक्षिणो तस्यैवात्मासंबन्धिरिति
श्रुतेः संबन्धिरत्वमन्यः प्रत्यग्भावोस्तीत्यर्थः । तत्कृतः । ताभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां कृतः तत्र तदुभये शब्दे
अन्यः ताभ्यां प्रत्यक्षाभ्यामन्यः प्रत्यग्भावोस्तीत्यनुषंगः । ततः किं तत्राह व्युत्पन्नोयमिति तत्र शब्दे
आत्मेति शब्दः । त्वमहमादिशब्दः । यद्यप्यहमादिशब्दसंगतिग्रहसमये तदर्थे शब्दलतन प्रतीयते तथा

पितस्मिन्निवारकाले तत्सिध्यतीति वक्ष्यति. ततस्तदुपपत्तदुभयात्मकमेवेत्येवमुक्तं. एवं पदद्वयवाच्यत्वाव
 लंतत्रब्रह्मादिपदसंगतिग्रहं चोक्त्वा वाक्यस्य जहदजह ह्रस्वणयाऽखंडाथप्रतिपादनप्रकारमाह.
 तच्छब्दवान्यगतमिति. वाक्यार्थऽविरोधमपेक्षमाणोधिकारी तच्छब्दवाच्यत्वावलगतं प्रविष्ट एकमद्वयम
 गंपारमार्थिकाद्वयभागत्वं शब्दवाच्यत्वावलस्थप्रत्यक्षं सर्वतरं च जहदजह ह्रस्वणयोपाददोनोऽनंतरंतत्त्व
 मसीति वाक्यादखंडं विद्यादिति संबंधः. तन्नतत्त्वपदयोरेकार्थत्वमनुपपन्नं. तथासातिपययितापत्तेरत्यंतभि
 न्नार्थत्वे च सामानाधिकरण्यायोगादिति भेदाऽभेदं निष्ठतद्वाक्यमित्याशंक्याह. आदेयेति. तात्पर्यविष
 यलक्ष्ये अपरोक्षचेतन्याद्वयभाग इत्यर्थः. अणुमात्रोपि इषदपि. चेतन्या नदयोरभेदात्. अन्यथाऽन
 दस्याभानप्रसंगात् चेतन्ये वाक्यलिपितत्वं स्यात्. अन्यथा तदसंबंधात्. एवं चेतन्यास्याप्यानंदभेदउपेक्ष
 णीयतापत्तिः. भेदाऽभेदोचविरुद्धोदितितदुभयमेकरसंतनुभिन्नाभिन्नमित्यर्थः. एवं चेत्कथमपर्याय
 तापदयोरित्याशंक्योक्तानुवादिनतामुपपादयति. यद्यप्येवमिति. भिन्नपरस्परमिति शेषः. शब्दो. तत्त्व

त्यंतम ४

मादिशब्दो. वाह्यं. वाक्यार्थद्विहि भूतं. हेतुं. शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमितियावत्. जामिता. पर्यायि
ता. पदद्वयलक्ष्यस्यैकरसत्वेपि वाच्यभेदो ह पर्यायितेत्यर्थः. ननु जीवब्रह्मणोरत्यंतभेदे घट रजश्च
वत्तत्वं पदसामानाधिकरण्यनस्यात् नीलमुत्पलं इत्यादावीषत्तर्भेदे सत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनादि
त्याशङ्क्याह. अहेतेर्यदिति. शुद्धात्तु हानेद इत्यर्थः. प्रत्यगर्थः केवले साक्षी सवन्तिरोस्ति. तदभिन्न इति
यावत्. तद्वत्प्रत्यगभिन्नादयवत्. अत्यकृतेत्वे उक्तसाक्षिणि. अद्वयस्यापि भावः. अस्त्येवेति संबन्धः
अद्वयार्थो विप्रत्यगभिन्न इत्यर्थः. यद्यपिशब्दो सतीत्यस्यार्थः. एवं सतीत्यर्थः. प्रतिरेकः. ईषद्भेदः. ॥
अथवा द्वैतेत्यादिना प्रत्यगद्वयोभेदो दर्शितः. यद्यपीत्यादिना सामानाधिकरण्यनिमित्तं भेदमनूद्य दूषय
ति. एवमपि सामानाधिकरण्यादतिरेकावकाश इति यादितन्नेत्यर्थः. तत्र हेतुमाह पूर्येति त्व इति. त
तदाखिलं ब्रह्म प्रतीचो व्यावर्तत प्रत्यगपि ब्रह्मणः. एवं च तदर्थं ब्रह्मणो निरवधिकं बृहत्त्वं. त्वमथस्य च प्र
साचः सवन्ति रत्वं न स्यात्. पूर्येति त्वे सत्येव तत्त्वमथयास्तदुपपत्तेरित्यर्थः. नन्वेकस्मिन्वाक्ये प्र

युक्त निखिलपदलक्षणानुपपन्ना. लोके तथाऽदर्शनात्. शक्तपदं विना वाक्यार्थनिभवायोगाच्च तस्यैव त
 जनकत्वादिति चेत्. न. तावत्लोके तददर्शनि. विषयभुंक्ष्वेत्यादौ तददर्शनात्. तेन हि वाक्येन शत्रुगृहान्नादका
 देभक्षणापानादीष्टसाधनं न भवतीति प्रतीयत इति सर्वपदलक्षणम्. एवमर्थवादवाक्यस्य सर्वपदे विधाशस्ते
 लक्षणादृष्टा. किंच तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजं नान्वयानुपपत्तिः. क्रय्येयं गौर्यतो वदुक्षीरेत्यर्थवा
 दवाक्ये तदभावात्. एवं च यथा तात्पर्यमेकस्मिन्सर्वस्मिन्वापदे लक्षणानविरुद्धाऽतएव सोऽयमित्यत्रा
 पि पदद्वयलक्षणैव न्याय्या. शब्दस्य वाक्यार्थनिभवजनकत्वे चान्वीयमानोपस्थापकत्वमेव तत्र न तु शक्त्या
 तदुपस्थापकत्वं गौरवादित्युपक्रममाद्यनुरोधेन प्रत्यगद्वयभात्रपयविसासीतत्वमसि वाक्यस्थपदद्वय
 लक्षणानविरुद्धेते. प्रावृत्तकीच. अन्यथा श्रुतितान्तर्याऽनिवहान् इति न्याय्यासंदेहेऽविनिगमे
 न तर्कमप्यनुग्राहकमाह. न च विनिगमनायामिति. चकारेणोक्तं न्याय्यं समुच्चिनोति. अस्मिन्नेव पदे
 लक्षणानान्यत्रेति. निद्रुरिणायामित्यर्थः. शस्यते प्रशस्यते यतो विनिगमनायोस्फुटं कारणं नास्ति अत

किमपि

उभयपदस्थेत्यादिसंबंधः ननु तिष्ठतुकारणंतरगवेषणं श्रोतुरिष्टेवतन्निमित्तमित्याशंक्यता हि
 वाक्यार्थव्यवस्थानसिद्धौ न सर्वेषामेकस्यवाश्रोतुर्नियतेष्टाभावादित्याशयेनाह नहीति इयमेक
 पदलक्षणा ननु यस्मिन्वाक्येयत्पदप्रथमश्रुततेतदसंजातविरोधितयाप्रबलस्वार्थनिष्ठत
 द्विरुद्गर्थद्वितीयंतदनुकूलंलक्षयिष्यतीति तत्रकारणभावोऽसिद्धइत्याशंक्यात्रापिवाक्या
 र्थोऽव्यवस्थेवदोषः। प्रथम्यादेरपिशाखाभेदेनाऽव्यवहितस्थितत्वादित्याह प्रथमेति नि
 र्णये लक्षणानिर्णये अस्यप्रथमचरमभावस्यान्यथादर्शनेमेवाद प्रथमेति तत्पदमद्वयब्रह्म
 बोधकं सामवेदेतत्त्वमसिवाक्यइत्यर्थः यजुर्वेदेऽहंब्रह्मास्मीतिवाक्ये एतत् तत्पदार्थबोधकं ब्र
 ह्मसमृद्धमित्यर्थः। एवंचतत्त्वमसिवाक्येनजगत्कारणत्वादिकिशिष्टस्यब्रह्मणस्त्वपदलक्ष्यसाक्ष्यभेदः
 प्रतिपाद्यः यजुर्वेदेनतुअहंकारकर्तृत्वादिविशिष्टस्यशुद्धाह्याभेदः प्रतिपादनीयइति सर्व

षामेकनूपं व्रत्तनसिद्धेत् तच्चायुक्तमेकनूपस्य वैतृप्यायोगादुक्त निविकल्पा संभवाच्चेति भावः ४ प्र
 थमचरमभावस्यानिर्णयकत्वं सोयमित्योदितोक्तिकवाक्ये ध्याह सोयपुमानिति अत्रवाक्ये त
 च्छब्दः पूर्वोऽयं शब्दः पश्चात्प्रयुक्तः अयमसाविति वाक्येतु विपरीतः प्रयोगः तदिदमाहव्यतिह
 तइति व्यत्यस्तइत्यर्थः सोयपुमान् तथा तथाविधो अयमसाविति चयवतिहतेऽत्र पौरुषेय
 वाक्ये शब्दवृत्त्योर्मुख्यत्वलाक्षणिकते प्रतिद्वंद्वपूर्वापरत्वं विशेषहेतुर्विनिगमनाहेतुरिति वक्तुं
 न शक्यतामिति संबन्धः अत्रापि वाक्यप्रयोक्तृणां मुञ्चारणपूर्वापरत्वनियमादृशनादिति भा
 वः ४ एवमरं वडे व्रत्तानि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पदद्वयलक्षणे लुक्तमिदानीमु
 र्व्यार्थयोरभेदान्वयानुपपत्त्याप्यविनिगमोपाद्वृत्ते ततया सावक्तव्येत्याहुन च भवतीति
 श्विसेधस्याऽभेदविरोधस्योत्थितस्य ज्ञानस्यापनीति निर्वाकरणं पदद्वयलक्षणं भतरेण
 न च नैव भवतीति संबन्धः ॥ विरोधमेव व्यनक्ति न हीति तद्वत्सद्वयाभेदेऽव एतेन तदादिश

दस्योपस्थितवाचकत्वात् शुद्धस्य च तात्पर्यविषयतयोपस्थितत्वाद्धिनेवलक्षणात्ततः शुद्धोपस्थि
तिसंभवइति प्रत्युक्तं उपस्थितिर्विशिष्टस्य शुद्धत्वासंभवान्तरादिपदघटितवाक्यगर्भमहावाक्याति
रिक्तावांतरवाक्यस्य शुद्धतात्पर्यासंभवाच्च नहि महावाक्यतदर्थप्रतिसंधानं विना वाक्यैकदेशस्य शु
द्धतात्पर्यनिरूपणं संभवेति महावाक्यतदर्थप्रतिसंधानं तु तत्पदतदर्थप्रतिसंधानमृतेन भवतीति
तात्पर्यनिरूपणोत्प्रागेव तत्पदार्थनिर्णयो वाच्य इति सृष्ट्यादिवाक्यानुरोधेन विशिष्टमेव तत्पदार्थइ
तितत्रापिलक्षणावश्यकतीति भावः । अत्र त्वमर्थगतसिद्धितीयत्वात्परित्यागवदापरोक्ष्यस्यापि परि
त्यागे विरोधस्य परिहारादुद्देश्यविशेषणत्वेन तस्यापि परित्याज्यत्वादिति न शंकास्पदं प्रत्यक्ष
मात्रस्य त्वपेक्षलक्षणयोपादेयस्य चैतन्यमात्रस्यापरोक्ष्यस्वभावत्वात् स्वभावत्यागे च भावत्यागा
पत्तेः नहि ग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति ग्रहत्वमप्युद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं भवति
तस्य तत्त्वभावत्वात् न च स्वयंचात्मापरोक्षश्चेति कस्यचिदनुभवः तस्मात्पारोक्ष्यसद्वय

त्वपरिहारायोभयपदलक्षणाऽवश्यं ग्राह्येति भावः. नन्वेकपदलक्षणाव्यर्थः. एकस्यैव वृक्षणो विशेषः
 एद्वयविशिष्टतया. पदद्वयवाच्यत्वेन दंडीकुंडलीति प्रयोगादिवाभेदप्रतीत्युपपत्तेरिति चेन्न. विशिष्टा
 भ्यां तदुभयाश्रयकेवलस्वरूपस्यान्यत्वेन लक्षणाविना तत्पदाभ्यामुपस्थित्यसंभवात्. तथाहि
 इदानीमयं दंडी न भवतीति हि दंडी नो देवदत्तात्केवलेतस्मिन् भेदः प्रतीयते. अभेदनिषेधस्य भेदविषय
 यतयाऽन्यत्र कुतस्य विशेषणमात्रसंसर्गभावविषयत्वायोगात्. अन्यथा घटः पटो न भवतीति
 प्रतीतेरपि घटत्वात्यंताभावविषयत्वप्रसंगेन कापि भेदो न सिद्धोत्. न च प्राग्दध्येवायमिति प्रत्यक्ष
 भिज्ञायात्तदभेदे सिद्धे निषेधधियो विशेषणभावविषयतेति वाच्यं. भेदबुद्ध्या नुरोधेन प्रत्याभिज्ञा
 या एव तज्जातीयविषयतापत्तेः. आत्मेवेदं सर्वमित्यादिना सर्वाभेदसिद्धे घटाद्यभेदो निषेधोऽपि न स्या
 त्. विशिष्टभेदस्तु उभयत्रापि समान एव. अभेदबुद्धिरपि स्वरूपमात्राभेदविषयवेतितयोभिनि
 विषयतेव. एवं सति दंडीकुंडलीनोरपि परस्परं समानसत्ताकभेदवत्तत्रापि लक्षणायेव

तदुभयाश्रयाभेदसिद्धिः। एवमेकैकत्राविरुद्धविशेषणद्वयविशिष्टस्योरपि परस्परभेदेन यदेकता
न घटते तदा किमुक्तव्यं विरुद्धविशेषणद्वयविशिष्टयोर्जेश्वरयोरित्याह अविरुद्धेति स्पष्टं
ननु विरुद्धरूपयोरपि जीवेश्वरयोः सत्त्वादिना केनचित्स्वरूपेणैकत्वसंभवान्तत्वेमादिवचनं कथं ल
क्षणं विनैव न प्रतिपादयेदिति शङ्कते अथेति किंतु स्वरूपं पदेन केनचिदुपस्थापनीयमुत न
ग्राह्यं तद्वाचकपदाभावेनाहं ब्रह्मपदयोस्तत्र लक्षणाप्रसंगः। द्वितीयेनाहं नुपस्थितस्यापि वाक्य
प्रतिपाद्यत्वे बागासंबन्धिनस्तत्पदादनुपस्थिततीरादावपि घोषोन्वायित्वप्रतीत्युपपत्तेः। एवं शो
णादिना लक्षणमन्तरेणाश्रयादेर्विहिः स्थित्यन्वयसंभवान्तथा सोऽयमित्यत्रापि शुद्धस्य वाक्यार्थत्वं
संभवात्प्रसिद्धलक्षणेऽप्येदं प्रसंगः तस्मात्पदापस्थितपदार्थयोरपि योवाच्य इत्यभेदयोग्यस्वरूपो
पस्थितयेपदद्वयलक्षणाऽवश्यं वाच्योऽप्याश्रयेनाह तदसंदरभिति एवमेव सति स्फुटमस्तमे
तीति संबंधः। एवमस्मादहं पदयोर्लेकिवेदव्यवहारानुरोधेन शबलवान्वक्योर्जहदज हल्लक्षणाया

॥ स्वार्थत्वमुक्तं इदानीमज्ञानमात्रवाची ब्रह्मशब्दः भवयोनिर्महद्ब्रह्मेत्यत्र केवलाज्ञाने ब्रह्मशब्दप्रयो-
 गात्. एवमहंशब्दोऽपि व्यवहारबलेन लाघवाच्च केवलाहंकारवाची भवत्विति ताभ्यां जह ह्रस्व एव
 खंडवस्तु प्रतिपत्तिरिति पक्षोऽंतरमाह. साभासाऽज्ञानेति. चिच्छायायुक्ताऽज्ञानवाचीत्यर्थः. य-
 दिति निश्चयार्थः. जह ह्रस्व एव यथा अतिप्रसिद्धतया प्रस्तुते तदोचित्यार्थं दृष्टान्तमाह. नौरिति. रोरिति
 शब्दकरोति. नावः शब्दकर्तृत्वानुपपत्तेस्तथोक्तस्थः पुरुषो लक्ष्यते. एवमुत्तरत्रापि लोहरज्जुना
 द्वाभ्यां बन्धिसर्पयोर्लक्षणा. रज्जुविषधरइति. लोकमिह प्रयोगानुवादेऽस्मात् ग्रंथकर्तुर्न विलिङ्गप्र-
 योगो दोषः. विषधराउइति चेदेह. अस्तु. विषधरपदं वा दीर्घद्वयलक्षकं. तथाच न विलिङ्गता. रा-
 ष्ट्रंति कमुपसंदरति आत्मवस्तुतीति. अत्राऽनिश्चितार्थयदिशब्दस्वारस्येन प्रौढं वा दोषं ग्रं-
 थकारस्येति केचित्. तत्र च बीजं ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणे प्रचुरप्रयोगानुरोधः. अज्ञानेन तत्प्रयो-
 गस्य क्वाचित्कत्वादेव मात्मवचनादहंशब्दस्यापि नियमेन शब्दलएव प्रयोगइति. निर्गुणो क-

स्थापिगणस्याभावात्प्रोढि बोदेनैवपक्षांतरमाह प्रत्यस्कादीति प्रादिपदेन दृढत्वं गृह्यते. तयोः प
रेतरदृशोः ईश्वरजीवयोरिति सप्तम्यो. यदि प्रत्यस्कादिगणान्वयेन वृत्तिस्तर्हि गोएयस्त्विति संव
धः. तयोर्ब्रह्माहंपदयोरिति वान्वयः किं लक्षणयोः परेतरदृशोः परापरयोः प्रत्येगब्रह्मोत्तमोदृक्
ज्ञानेमाभ्यां तयोरिति विग्रहः तत्रैमुख्यइति. ननु लक्षणमंतरेण गोणीकाचिदमुख्यवृत्तिर्न लोक
सिद्धेत्याशंक्याह मुख्यार्थेति. मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरुक्त्याः सातथेत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमेवेह
तुमाह यतइति. विभावस्तरग्निः अग्निर्माणावकः सिंहो देवदत्त इत्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य स्वार्थग
णयोगेन माणावकादावनेकत्र प्रयोगाद्धेके गोणीवृत्तियतिः असिद्धतमेत्यर्थः. ननु स्वाथं विहाय
अथंतिरेवृत्तिः गोणामप्यस्ति चेत्कस्तर्हि लक्षणगोणयोर्भेदइति शंका मवृत्तयोरवांतरभेदो स्ती
त्याह परशब्दवृत्तिरिति परस्य लक्ष्यमाणादन्यस्य गगदेसी एव कोदन्यस्य न्वेनादेर्वचिकशब्दस्य वृ
त्तिरित्यर्थः अपरत्र स्वाथंतिन्यत्र उभयोर्लक्षणगोणयोः सदृशयद्यपीति संबधः अनयोरित्यादि स्पष्टं

124
 अत्रांतरभेदमेव दर्शयितुं गणन इति लक्ष्यमाणयोगेन स्वार्थद्वयवृत्तिर्गौलीलाक्षणीकीत्वपराऽन्या
 सासंगतेः स्वार्थसंबन्धमात्रादर्थतिरेकवृत्तिर्ननु गणयोगादित्यर्थ इति अनेन प्रकारेण लक्षणगणन
 त्याभेदकमस्तीति वेदवादिनो मीमांसका अपि धिया विना भूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणे
 यगिा कृत्तेरिष्टानुगोणतेत्याहु रित्यर्थः । गंगादिपदं हि स्वार्थान्वयानुपपन्नो सत्यान्तर्दिहाय तत्संबन्धि
 निवस्तु निवर्तने ननु तज्जुल योगमपेक्षते तीरे गंगा सादृश्या प्रतीतिः ज्वलनादिपदं तु स्वार्थाऽसंबन्धिन्य
 पिमाणवकादौ लक्षित स्वार्थशुचित्वादिगणयोगेन वर्तते अतएवाग्निसदृशो माणवक इति ततः
 प्रतीयत इति तयोः स्फुटमस्ति भेदकमित्यर्थः । एवं जहद जहल्लक्षणया तत्त्वपदाभ्यामुपात्तप्रत्यग्रव
 द्भाभेदनिष्ठं महावाक्यमित्युक्तमिदानीं तदनुवदन्नुपादेयप्रत्यग्रवक्षणे रवांतरश्रुतिना त्वय गोच
 रस्वरूपमाह नित्य इत्यादिना वस्तुतः कालत्रयापरिच्छेद्यो नित्यः शुद्धोऽविद्याकलंकरहितः बुद्धः
 स्वप्रकाशबोधः ननु बोधविषयः मुक्तो रागद्वेषादिवन्धरहितः । सत्यः त्रिकालावाध्यः । सूक्ष्मः स्थो